

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT

Årbog 1984

Historisk samfund
for Præstø Amt

HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT

ÅRBOG 1984

GLUMSØ NY BOGTRYKKERI ApS
1984

ÅRBOG 1984

udgivet af Historisk Samfund
for Præstø Amt,

Ekspedition:
Skelbyvej 42,
4160 Herlufmagle

Eftertryk af årbogens artikler må kun ske efter
skriftlig tilladelse fra forfatterne.

Ansvarlig redaktør: Nils Hartmann,
Appenæs gl. skole.
Gavnøvej 155, 4700 Næstved

Omslag: Gjorslev, efter gl. stik
(Stevns Museum)

ISSN 0107-6868

Skrift: Times/Helvetica

Trykt på Glumsø Ny Bogtrykkeri ApS 1984

Indhold

	side
Lindencrones landboreformer på Gjorslev gods 1767-71.....	7
S. P. Jensen	
Gevnø By's udskiftning 1832.....	31
Frits Raven	
Dybsøs historie.....	52
Palle Jensen Med et arkæologisk bidrag af Axel Johansson	
Tømrer-Laurits og musikken i Ll. Heddinge kirke....	72
André Palsgård	
Et tidsbillede fra Jungshoved sogn i ryttergodstiden.....	82
Erling Petersen	
Flintægddolken fra Bøgesø.....	94
F. Klestrup	
Litteratur om Præstø Amt 1983.....	97
A. Strange Nielsen	
Historisk Samfund for Præstø Amt.....	104
Museer i det gamle Præstø amt.....	107
Lokalhistoriske arkiver i det gamle Præstø amt.....	109
Salg af publikationer.....	111

Christian Sindencrone
til Gjørsløv-Stamhus,

samt Søeholm og Erichstrup Gaarder
og Godser, Kongelig Majestets virkelige Stats-

Naad, gjør hermed bitterligt, at jeg uden nogen Betaling
haver afstaaet og afhændet, ligesom jeg hermed afstaaer og

aldeles afhænder fra Stamhusets Gjørsløvs samt Søeholms
og Erichstrups nu værende og efterkommende Ciere og deres

Arvinger til *Mads Olsen*
og hans Arvinger een i Tryggevelde Amt, Stevns Herred

liggende og mig tilhørende Gaard i *Skjærdinge*
Sogn og *Sjællands Amt* som for Tiden beboes af bemeldte

Mads Olsen *Selv*, og
fylder af Hartkorn, Ager og Eng *3 Tønder*, -- Skiep,

per, *3* Tjerdingkar, *27* Album, hvilken Gaard med af
dens rette Tilliggende udi Mark, af Ager og Eng, samt

Fagang, saa og Løvbestiær paa Øverdrev, Enemærker eller
Fælledsmarker, efter Skov- og andre dets angaaende ud-

gangne allernaadigste Forordninger, alt som han det hidtil i
Fæste haver haft, og nu til Stedet ligger, samt tilligget

haver, og dertil med rette bør tilligge, intet deraf i nogen
Maade undtagen bemeldte *Mads Olsen*

og hans Arvinger, eller hvem han eller de dertil paa lovlig
Maade gjør berettiget, skal nnde, bruge og beholde til evin-

delig Eiendom; saa at de derover paa lovlig Maade frit maae
disponere, ligesom de for Got befinde, og det paa følgende
Conditioner:

S. P. Jensen:

Lindencrones landboreformer på Gjorslev gods 1767-71

Baggrund og virkninger

I årene 1767-71 gennemførte etatsråd Christian Lindenchrone vidtrækkende reformer på sine ejendomme, Gjorslev m.fl. godser i Stevns herred. Han skænkede sine 243 bønder arvefæste på deres gårde, og han gav dem hoverifrihed mod en fast pengeydelse.

Disse reformer var blandt de tidligste private landboreformer. Alene af den grund fortjener de at mindes. De blev senere udsat for kritik, og der blev i flere skrifter tegnet et billede af ulykkelige følger i form af armod blandt bønderne og store tab for godsejeren. Dette indtryk er helt op til den nyeste tid gengivet ukritisk i mange historiske skrifter. Her skal forsøges en nyvurdering på grundlag af samtidigt kildemateriale, som belyser tilstanden på godset før og efter reformerne.

Den nye godsejer og hans gods

Købmand Chr. Lintrup, senere adlet Lindenchrone, købte i 1743 Gjorslev, Søholm og Erikstrup hovedgårde med tilhørende bøndergods, kirker, skoler m.v. Sælgeren var kronen, som under skiftende former havde besiddet disse ejendomme siden omkring 1680.

Frederik IV lod i årene 1716-19 sine stevnske ejendomme indrette til ryttergods. På Gjorslev blev bygget nye længer til kvarter for 250 ryttere og deres heste. Hovedgårdenes marker blev udlagt til græsning og høavl for hestene. Hver bondegård med jord svarende til 8 tdr. hartkorn (thk.) skulle underholde en rytter ved at betale 32 rdl. til rytterkassen samt yde nogle læs halm. Hoveriet blev begrænset til høhøst på hovedgårdene og nogle kørsler.

Den tid, da forfædrene var hoverifrie, kongelige rytterbønder, stod senere med en særlig glans i den lokale overlevering. Den blev kort. I 1732 blev rytteriet flyttet bort. Fra 1734 blev hovedgårdene forpagtet ud, og bønderne måtte atter gøre normalt hoveri. Som synlige minder står de lange længer på Gjorslev samt flere af de seks rytterskoler, som kongen lod opføre i 1722-23.

Modstående side: Gengivelse af indledningen i de »arvefæste - eller fribreve«, som Lindenchrone i årene 1767-71 udstedte til 243 under Gjorslev.

Efter mere end 60 år som kronbønder under lempelige vilkår blev de stevnske bønder nu underlagt en privat godsejer. Det har været med blandede følelser, at de en dag i august 1743 mødte op på borgpladsen. De var kaldt sammen for at møde den nye godsejer og få forkyndt, at han nu var »deres rette herskab og ejer«. ¹⁾

Christian Lintrup var født i Løgstør 1703. Faderen var avlsbruger og borger i byen, men stammede fra bondeslægt i omegnen. ²⁾ Lintrup blev ansat i Asiatisk Compagni i København. Fra 1736 til 1742 var han på flere rejser som handelsmæssig leder med kompagniets kinafarere til Canton. I 1743 blev han gift med Mette Holmsted, datter af en af kompagniets ledende mænd, borgmester i København Frederik Holmsted.

På rejserne havde Lindencrone grundlagt den formue, som satte ham i stand til at købe et af landets største godskomplekser. Han gav 60,000 rdl. for det lidt forsømte gods.

Umiddelbart var det næppe nogen god investering, men det gav anseelse at være storgodsejer, og basis for en standsmæssig tilværelse. Gennem støtte til filantropiske formål og gennem bygning af sit palæ nær Amalienborg vandt han kongens gunst og opnåede at blive adlet i 1756. Han lod Gjorslev istandsætte og reddede den gamle borg fra forfald. Familien boede på Gjorslev 3-4 sommer måneder, i København resten af året, fra 1754 i det nye palæ i Bredgade, som blev bygget af klintesten skåret af de stevnske bønder under besværlige forhold. ³⁾

Lindencrones palæ i Bredgade.

Den landbrugsmæssige del af ejendommen bestod af de tre hovedgårde, 243 bøndergårde og ca. 120 fæstehuse. Hovedgårdene var i matriklen ansat til 384 thk., medens bøndergodset stod til 2043 thk., eller godt 8 thk. pr. gård. Det lå kompakt samlet omkring hovedgårdene, en fordel med hensyn til hoveriarbejdet. I de 12 landsbyer i den nordøstlige del af Stevns ejede Gjorslev ca. 87% af gårdene og hartkornet. Et særkende var en række meget store landsbyer. Strøby, Magleby, Holtug og Sierslev var alle blandt Sjællands største landsbyer - ikke nogen fordel i fællesskabets tid.

Udsnit af det Kongelige Videnskabernes Selskabs kort fra 1770. Kortet viser Gjorslev og de omliggende landsbyer.

Den store synsforretning 1743 ¹⁾

For et helhedssyn på Lindencrone som godsejer er det vigtigt at vide, hvordan tilstanden var, da han købte godset, og om den blev forbedret i hans tid. Straks i efteråret 1743 blev alle byer og gårde synet og registreret. Den store variation fra gård til gård og den nøje angivelse af f.eks. bygningernes størrelse og tilstand vidner om, at man har besøgt hver gård. Oplysningerne har derfor stor troværdighed.

Sigtet har været at få et overblik over såvel produktionsgrundlaget som den faktiske tilstand. Den normale udsæd af korn pr. gård er kun angivet byvis. Alle andre oplysninger er givet for hver enkelt gård.

Den årlige udsæd pr. gård varierer således fra by til by: rug 4-6 tønder, byg 6-7½ tdr., havre 4-8 tdr. og bælgssæd ½-1 td. Ud fra, hvad der vides om datidens såmængder, kan skønnes, at det normale areal med korn lå på ca. 16 tdr. land (tdl.) pr. gård.

Husdyrholdet i hver by fremgår af tabel 1. I gennemsnit havde man pr. gård godt 7 heste, knapt 3 køer, 3½ stk. andet kvæg, 9 får og 10 stk. svin. Variationen var størst for kvæg - Klippinge havde næsten dobbelt så meget pr. gård som Varpelev. Mindst var forskellene i hestehold. Af hensyn til hoveriarbejdet m.v. var det nødvendigt at have to lidt bedre køreheste og 5-6 plovbæster.

Tabel 1: Arealfordeling og husdyrhold pr. gård 1743

	Bereg. areal pr. gård tdr. land			Antal produktive husdyr pr. gård				
	<i>Ialt</i>	<i>Korn</i>	<i>Græs</i>	<i>Køer</i>	<i>Andet kvæg</i>	<i>Får</i>	<i>Svin</i>	<i>Stor- kreat.</i>
Strøby	61	14	47	2,8	3,4	7,4	7,7	6,5
Varpelev	49	15	34	1,9	2,2	7,9	7,4	5,4
Magleby	49	16	33	2,9	4,0	9,0	9,7	7,5
Klippinge	68	14	54	3,4	3,9	10,9	9,0	8,2
Holtug	46	15	31	2,8	3,7	10,8	12,3	8,2
Raaby	64	17	47	3,0	3,8	9,0	10,9	7,7
Sierslev	52	18	34	2,5	4,0	10,0	10,2	7,3
Bjelkerup	58	15	43	2,4	2,6	7,8	8,4	6,2
Tommestrup	46	17	29	2,5	3,5	9,4	9,3	6,9
Renge	59	18	41	3,2	4,3	11,0	10,6	8,4
Højerup	55	16	39	2,7	3,7	8,9	10,5	7,3
Lille Heddinge	62	16	46	2,8	3,1	7,8	9,9	7,0
Gennemsnit	56	16	40	2,8	3,5	9,1	9,7	7,3

Tabel 2 belyser graden af armod eller velstand. Bygningernes tilstand er betegnet som god på 45% af gårdene, men varierende fra by til by fra 5% til 81%. Kun 41% af gårdene havde mindst én vogn med jernringe på begge hjulpar. Omkring 60% havde jern-kakkelovn og indmuret bryggerkedel. Det fremstår klart, at Klippinge og Holtug var de bedst stillede byer, medens Varpelev, Tommestrup og Strøby lå lavest.

Hver fæster er karakteriseret. 66% har fået betegnelser som en god bonde, stræbsomme, flittige, 28% som mådelige, og kun 6% som slette, uduelige, må udskiftes. Der er en vis sammenhæng mellem velstandsgraden og andelen af »gode bønder«. Dygtige karle har søgt at komme til eller blive på gårde i de gode byer. Men selv i den fattigste by, Varpelev, blev næsten halvdelen betegnet som »gode bønder«.

Tilkendegivelser om, at godset var vanrygtet og i slet tilstand, da Lindencrone købte det, bekræftes kun delvis af synsforretningen. Efter den var tilstanden ikke ringere, end hvad der kendes fra andre sjællandske godser på samme tid, f.eks. Vemmetofte, Gisselfeldt og det sydsjællandske rytterdistrikt ⁴⁾. Det kan ikke undre, at op imod 1/3 af bønderne var yderst fattige. Man havde lige overstået 15-20 år med meget lave priser samt et par af 1700-tallets værste misvækstår, 1739-41.

Tabel 2: Tilstanden i de enkelte landsbyer 1743

	Antal gårde	Fag pr. gård	Pct. andel af gårde forsynet med				Gennem- snit	Pct. gode bønd.
			gode bygn.	jern- besl. vogn	jern- kakk. ovn	bryg- keddel		
Strøby	33	28	36	21	39	70	42	58
Varpelev	19	33	5	15	60	35	29	45
Magleby	37	33	46	24	68	43	45	59
Klippinge	16	31	63	44	94	69	68	88
Holtug	32	30	81	75	50	66	68	81
Raaby	9	30	44	44	89	56	58	56
Sierslev	29	31	52	38	69	76	59	72
Bjelkerup	14	28	79	50	36	36	50	64
Tommestrup	10	29	20	40	50	60	43	60
Renge	11	32	18	55	82	55	53	82
Højerup	12	28	42	50	67	58	54	83
Lille Heddinge	21	29	19	57	67	67	52	52
Gennemsnit	243	30	45	41	62	59	52	66

Bøndernes produktionsgrundlag

Bønderne i de fem klintebyer kunne tjene lidt ved fiskeri, stenskæring og kridtbrydning, og enkelte gårdfæstere drev håndværk. Men for de fleste var landbruget eneste erhverv, og deres mulighed for at dække husstandens behov og betale deres skatter og andre udgifter afhang af, hvor store arealer de rådede over, og hvad de kunne få ud af dem gennem kornavl, græsning, høavl og husdyrhold.

I alle byer under Gjorslev var bymarken opdelt i tre indhegnede vange, i hvilke hovedafgrøden efter tur var byg, rug samt hvile/græsning. Lidt ærter og vikker dyrkedes i egnede agre, havre mest på den fjernere, ugødede jord. Hver gård havde typisk sin jord i vangene spredt på 60-80 agre og måske lige så mange små engstykker.

Ud fra opmålinger og arealtællinger i 1800-tallet kan man beregne, hvor megen jord hver landsby rådede over pr. gård i 1700-tallet⁵⁾. For alle gårde under Gjorslev var det ca. 56 tdl. Da det årlige kornareal foran er opgjort til 16 tdl., har der altså været ca. 40 tdl. - over 70% af det samlede areal - til rådighed til græsning og høbjergning. Græsarealer omfatter her både den hvilende byvang, overdrev og enghaver uden for vangene, heste- og kohaver, samt de talrige små engstykker og græsagre i årets to kornvange. Hertil kom eftergræsningen i de to kornvange efter høst.

Stevns Klint med fiskerbåde, der ofte var ejet af bønderne. Bådene kunne ved pålandsvind hejses op ad klinten. Ca. 1915.

De store forskelle fra by til by fremgår af tabel 1. Græsarealerne varierer fra 29 tdl. i Tommestrup til 54 tdl. pr. gård i Klippinge. Billedet er ikke komplet. To byer med små græsarealer, Magleby og især Holtug, havde sikkert græsning i de nærliggende skove, og Bjelkerup og Sierslev havde lidt græsning i Stevns herreds overdrev.

Fra mange af disse byer, som fra det meste af Sjælland, lød gennem 1700-tallet klager over græsmangel. Det er ofte blevet forklaret med, at både bønder og hovedgårde havde opdyrket stadig mere af jorden til kornavl. Derfor er det overraskende, at selv i en udpræget kornegn som Stevns optog det årlige kornareal endnu i 1743 kun mellem 20% og 35% af byernes samlede areal. Mellem $\frac{2}{3}$ og $\frac{4}{5}$ af jorden henlå til græsning og høavl til de små og lidet produktive besætninger! Snarere end den øgede korndyrkning var det en utrolig lav produktivitet af græsarealerne, som var den primære årsag til den græsknaphed, som mange steder var en barsk realitet.

Kornavlens gav også ringe udbytte, men i normale år kunne man nok på Stevns regne med $4\frac{1}{2}$ - $5\frac{1}{2}$ fold og de gamle kornsorter gav meget halm. På den gødskede agerjord kunne nok i kerne, halm og eftergræsning opnås 8-900 foderenheder pr. tdl. (1 fe. = foderværdien af 1 kg byg). For græsset findes spredte oplysninger om areal pr. ko og læs hø pr. tdl. De stemmer godt med det foderbehov, som man kan beregne ud fra dyrenes antal og skøn over deres vægt og produktion. Man fik næppe mere end 2-300 fe. pr. tdl. ud af de 70% af jorden, som hvert år lå hen til græsning og høhøst.

Tabel 3: Husdyrhold og velstandsgrad 1743

Gruppe	1	2	3	4	Alle
Antal ejendomme	59	61	62	61	243
Produktive husdyr pr. gård	36	28	22	15	25,1
do. som beregn. storkreat.	10,3	8,1	6,4	4,5	7,3
Antal køer	3,8	3,1	2,4	1,8	2,8
Antal andet kvæg	5,5	3,8	3,3	1,7	3,5
Antal får	12,3	10,3	8,0	6,2	9,1
Antal svin	14,5	10,8	8,6	5,6	9,7
Pct. med jern-kakkelovn	86	74	52	33	62
Pct. med indmuret bryggerked.	90	75	56	21	60
Pct. med mindst 1 besl. vogn	80	51	27	12	42
Pct. med gode bygninger	73	49	37	21	45
Antal fag bygninger	34	31	29	28	30

For Stevns som for andre egne med flade marker og svær jord var den manglende afvanding en væsentlig årsag til de lave udbytter af både græs og korn. Den bløde jord blev trådt op af dyrene i det tidlige forår og sene efterår. Får, svin og gæs gik sammen med heste og kvæg, ofte fra flere landsbyer. De indviklede fællesskaber hindrede en opdeling, så græsset fik aldrig hvile, men blev bidt i bund fra dag til dag, så det næsten ingen vækst kunne præstere.

Trods sen såtid, dårlig rodudvikling og stor risiko for tørkeskader ydede kornet mere end græsset, og priserne på korn var meget højere i forhold til husdyrprodukter, end i nutiden. Men korndyrkning var et uendeligt besvær og slid, med de mange småagre, den tunge pløjning, høstning med le og tærskning med plejl, afhængigheden af fællesskabet og hoveriarbejdet. Forårsarbejde og høst foregik altid under tidspress. Derfor dyrkede man kun, hvad der var nødvendigt til eget forbrug af rug til brød, byg til ølbrygning og gryn, og havre til hestene, samt for at skaffe en del af de rede penge til skatter og afgifter. Men dette behov lå samtidig nær grænsen af, hvad man med én plov kunne nå at få pløjet og tilsået.

Husdyrholdet var langt mindre slidsomt. Halmen havde man som biprodukt fra kornavlén, græsset var gratis til stede, men rationeret, høstning af nogle få læs hø og malkning af 3-4 lavtydende køer var til at overse. De virksomme og velstillede bønder dyrkede ikke flere tdl. med korn, men de holdt flere husdyr, også selv om de skulle tilkøbe sig græsningsret og hø fra de fattige.

Husdyrhold og velstandsgrad

I hver by regnedes nogle gårde for gode, andre for slette. En del af årsagen var uden tvivl, at nogle gårde gennem årtier havde mange flere husdyr og dermed mere gødning og højere foldudbytte, end andre. Et betydeligt antal nedkørte gårde, som det tog mange år at bringe på fode, kan være en af årsagerne til, at der efter Lindencrones reformer stadig måtte blive betydelige restancer. Synsforretningen i 1743, som fandt sted inden kvægpesten, giver et godt grundlag for at belyse dette forhold.

Der ses umiddelbart en nær sammenhæng mellem antal husdyr og de omtalte tegn på velstand eller armod. Derfor er de 243 gårde opdelt i fire lige store grupper efter faldende antal af produktive husdyr, idet 5 stykker ungvæg, får og svin er regnet lig 1 ko. Resultatet fremgår af tabel 3. For hver gruppe er anført det faktiske antal husdyr samt den andel af gruppen, som har kakkellovn, kedel, beslagen vogn m.v.

Man ser, at gruppe 1, den bedste fjerdedel, har dobbelt så mange køer og får og ca. tre gange så mange stk. ungvæg og svin som gruppe 4, den dårligste fjerdedel. I gruppe 1 har 80-90% kakkellovn, bryggerkedel, beslagen vogn og gode bygninger, i gruppe 4 gælder det kun 12-33%.

Der må være foregået en betydelig omfordeling af foder. De gode gårde har høstet mere halm og havre, men den fælles græsning kunne de ikke påvirke. Alle gårde havde ret til at græsse samme antal »fulde hoveder«. De

fattige bønder, som ikke kunne udfylde deres kvote, kunne sælge deres overskud, og deres bedre stillede byfæller havde forkøbsret mod betaling af græspenge, som blev fastsat af bylaget. En typisk pris var $\frac{1}{2}$ rdl. for en ko, hvilket var under værdien. Bønder med få kreaturer kunne heller ikke udnytte deres hø, eller de var tvunget til at sælge til de bedre stillede for at eksistere i de sidste måneder før høst. Det betød flytning af gødning fra de dårlige til de gode gårde.

Landsbyens indre liv har været stærkt præget af tilstedeværelsen af og vekselvirkningen mellem de forskellige grupper af bønder. Man kan skønne, at $\frac{1}{4}$, måske $\frac{1}{3}$, af bønderne under Gjorslev i 1743 var rimeligt godt stillede. De kunne betale deres skatter og afgifter, og de havde reserver til imødegåelse af de ulykker i form af misvækst og sygdomme, som ramte alle. Den midterste halvdel havde vel til dagen og vejen, men de havde ikke meget at stå imod med, og de undgik ikke gæld til herskabet i dårlige år. Den nederste fjerdedel, måske lidt flere, var yderst fattige, deres gæld voksede hvert år, og de måtte hjælpes med heste og sædekorn til at blive ved gården, fordi der ikke var andre at sætte i stedet. Nogle af dem var uduelige, andre var blot sat til en nedkørt gård, som de ikke havde kapital til at forbedre.

Hoveri, landgilde og skatter

Trods de anførte forskelle i arealer m.v. var alle gårde på godset ansat omtrent lige højt i hartkorn - 7-8 tdr. - og skulle betale næsten lige meget i skatter og afgifter.

Betalingen til godsejeren for brugen af fæstegården bestod dels i arbejdsydelse, hoveriarbejdet, dels i betaling af landgilde eller fæsteafgift.

Da Gjorslev blev forpagtet ud i 1734, var i betingelserne fastsat, at hver af bønderne skulle pløje og harve til en udsæd af 1 tønne rug, 1 td. byg og 1 td. havre. Det har svaret til en hovlod på godt $2\frac{1}{2}$ tdl. Siden skulle de høste og tærsk kornet. Andet hoveriarbejde omfattede bl.a. høhøst, udkørsel af gødning, gærdelukning samt to kørsler til København med korn ⁶⁾. Der var tale om et meget mildt hoveri, og det fortsatte uændret i Lindencrones tid.

For bønderne betød hoveriet ekstra folkehold og hestehold, slid på heste og vogne, og forsinkelser herhjemme. Forårsarbejdet var den værste flaskehals, fordi man ikke havde heste og plove til at pløje til hove og hjemme samtidig. Derfor blev jorden ofte ubekvem, inden bønderne fik sået deres egen vårsæd.

Før 1743 var landgilden i de fleste byer 4 tønner korn pr. gård, hvilket var lavt. Lindencrone traf straks aftale med bønderne om en afgift i penge på 5 rdl., hvilket svarede nøje til kornafgiftens daværende værdi ¹⁾.

Langt den største byrde var skatterne til staten samt tiende. Matrikel-skat og kornskat til staten svarede i værdi til 22-24 rdl. pr. gård. Bønderne fik lov til at beholde de tiender, som Gjorslev ejede, mod en afgift i penge på 6 rdl. Det betød, at de slap for at vente på tiendeudtagning på mårken og havde lidt mere foder til rådighed.

Som ejer af bøndergårdene var godsejeren ansvarlig for betaling af de faste skatter til staten. Det var til ham, at bønderne skulle betale både skatter, landgilde og tiendepenge, ialt ca. 35 rdl. pr. gård om året, eller ca. 8500 rdl. i alt.

Udviklingen i tilstanden før reformerne

Ved overtagelsen i 1743 havde bønderne restancer på ca. 6600 rdl. i penge samt 1500 rdl. i korn. Det svarede til kun ca. et års skatter og afgifter, men en del gæld var blevet slettet ved fæsteskitter ⁷⁾.

De næste årtier blev en problemfyldt periode. Vel blev priserne noget bedre, men ofte var særlig høje kornpriser i et par år blot følgen af misvækst, som betød, at de fleste havde lidet eller intet at sælge. Det gamle landbrug var altid en kamp mod naturen, i hvilken bonden havde meget svage kort på hånden. I årene 1740-80 synes landbruget i særlig høj grad at have været plaget af ugunstigt vejrlig og husdyrsygdomme. Kvægpesten hærgede slemt i 1745-46, 1749 og 1763. I 1750'erne var man plaget af hestesygdomme og misvækst. I 1757-58 var der så udbredt nød, at godsejeren måtte skaffe rug og brød til en del af beboerne. ⁸⁾.

I årene 1743-60 voksede gælden med ca. 9,000 rdl., d.v.s. en stigning med under 600 rdl. om året eller kun 2½ rdl. for hver gård ud af en årlig ydelse på 35 rdl. Næsten ⅔ af stigningen i gælden faldt på ¼ af gårdene, for en stor del gårdene med lille husdyrbestand og fattigdomspræg.

1760'erne synes at have været en relativ god periode trods kvægpesten i 1763. Kornpriserne lå højere og mere stabilt end før. Restancerne voksede i samme beskedne takt, som i den forrige periode.

I 1763 er optaget en ny synsforretning kort efter kvægpesten. Der er næsten intet kvæg på gårdene bortset fra en del lejede køer. Kun de mest velstillede har fået købt sig køer igen. Der er lidt flere svin og får, end i 1743, og en væsentlig større andel af gårdene har beslagne vogne, kakkellov og bryggerkedel ¹⁾.

Trods mange ugunstige forhold synes tilstanden således at være blevet en del forbedret siden Lindencrones overtagelse. Fremgangen må tilskrives en forstående godsstyrelse og noget bedre priser. Men landbruget som sådant var ikke blevet mere produktivt eller stabilt og kunne ikke blive det, så længe det var bundet ind i fællesskabets og den gamle jordfordelings spændetrøje.

Næste side: Titelblad fra P. C. Abildgaards bog om kvægsyge, en håndbog for bondestanden, der udkom i 1791. Kvægpesten gav bl.a. anledning til oprettelse af Veterinærskolen og til et øget studium af dyresygdomme.

En Dansk

Heste- og Kvæg-Læge

i et lidet Udtog,

eller

Haandbog for Bondestanden

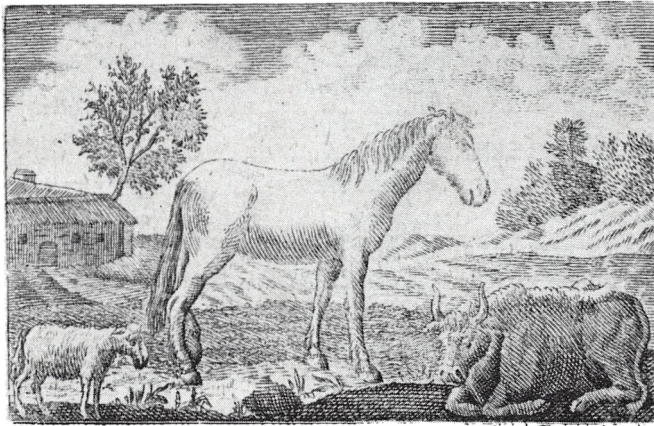
til Veiledning

i at læge de almindeligste Sygdomme

blandt Heste, Hornkvæg, Faar og Sviin.

af

N. E. Abildgaard.

Tredie og igien forbedrede Uplag.

København, 1791.

Trykt paa Faber og Witsches Forlag,
og sælges hos dem paa Børsen i Bogladen No. 5,
uindbunden for 24 S .

Lindencrones godspolitik og første reformplaner

Visse forhold omkring Lindencrones reformer kan give det indtryk, at et hovedmotiv var personlig forfængelighed. Derfor er der grund til at fremhæve, at han gennem hele sin tid som godsejer viste en varm interesse for godsbeboerne og på mange måder søgte at forbedre deres forhold. Det er godt belyst gennem brevbøger, som indeholder såvel forvalternes indberetninger som hans egne svar og ordrer⁸⁾. Efter vanskelige høstår gav han ordre til, at man ikke måtte rykke de fæstere for hårdt, som nok havde vilje, men ikke evne til at betale. Ofte lod han udelige fæstere blive længere ved gårdene, end forvalterne fandt forsvarligt. Afsatte fæstere skulle ikke betale af på deres gæld, så længe de havde mindre børn. Bønderne havde fast ordre til at møde op på hans bopæl i København, når de var inde med egne torvelæs eller forpagterens korn. Der er mange eksempler på, at han kendte de fleste bønder og deres familieforhold, og at han drøftede forhold på godset med dem - ikke altid til forvalterens udelte tilfredshed.

En offentlig diskussion om reformer var begyndt i 1755. I 1757 ned-sattes den første landvæsenkommission, som tog sigte på at få ophævet de skadelige fællesskaber mellem byer og lodsejere. En begyndelse var gjort på Stevns allerede i 1751, idet A. G. Moltke som ejer af Juellinge fik gennemført en deling af Stevns herreds overdrev, således at hans bønder i Hellested og Frøslev sogne fik deres andel for sig. Det lykkedes hverken den gang eller senere Lindencrone at få sine landsbyer ud af fællesskabet i overdrev og bymarker med Store Heddinges avlsbrugere.

Allerede i 1759 planlagde Lindencrone en dybtgående ændring af markdriften i sine landsbyer. Planen kendes fra et brev til sognepræsterne, hvis samtykke måtte søges af hensyn til præstegårdens jord og kaldets tiendeindtægt⁹⁾. Han skriver, at med kun et års hvile mod to års kornavl er jorden i bøndermarkerne blevet så udpisket, at den ikke i hvileåret kan frembringe græs til de få kreaturers føde. Det har været årsagen til bondestændens forarmelse. Nu vil han følge de Holstenskes eksempel ved at inddele hver bys jorder i 4 marker. De to marker skal bære korn fire år i træk. I denne tid hviler de to andre, og den ene bruges til høslet, den anden til græsning. Så indtages græsmarkerne til korn, og kornmarkerne lægges i græs i fire år. På den måde vil markerne blive bedre gødsket og behandlet, man vil få mere af både korn, græs og hø, der vil kunne holdes flere kreaturer, hvilket er, hvad de sjællandske bønder hidtil har manglet.

Præsterne svarede forbeholdt, at de gerne ville bidrage til de fattige beboeres opkomst, blot de fik lige god jord igen og kaldets indkomster ikke blev forringet. Planen er formentlig strandet på modstand fra købstadens avlsbrugere mod at ophæve græsningsfællesskaberne. Men der var også modstand hos godsets egne bønder. Forvalteren skriver, at han har talt med en del bønder om markernes omlægning, men alle ønsker at blive fri for dette. Det vil tage lang tid at få deres nye agre bragt i skik og orden. De vil få mindre areal med korn, og kun de mere velstillede vil hurtigt kunne få fordel af ordningen ved at indkøbe flere kreaturer.

Et forspil til reformerne

I 1761 fik bønderne under Hørsholm arvefæste og hoverifrihed mod en fast afgift. Deres tilstand bedredes kendeligt i de følgende år. Det kan have givet et indtryk af, at disse to reformer var nok til at skabe fremgang. I årene 1764-67 blev på det lille Bernstorff gods nord for København foruden arvefæste og hoverifrihed også gennemført udskiftning af jorden og udflytning af en del gårde.

Efter det mislykkede forsøg i 1759 må Lindencrone være begyndt at syle med tanker om reformer af samme art, som på de omtalte godser. Han er sikkert blevet stærkt påvirket af M. H. Høyer (1740-73), en ung embedsmand, hvis stedmoder var søster til fru Lindencrone. Høyer var nært knyttet til den i Schweiz fødte Reverdil, som fra 1760 havde været lærer for kronprinsen, og som efter dennes tronbestigelse i januar 1766 som Christian VII fik stor indflydelse en kort tid. Reverdil skriver i sine erindringer, at han foreslog kongen, at man ved hjælp af belønninger skulle opmuntre andre godsejere til at følge de givne eksempler på reformer, og at det lykkedes ham at vinde to godsejere for tanken, blot mod at blive udnævnt til henholdsvis etatsråd og kammerherre ¹⁰).

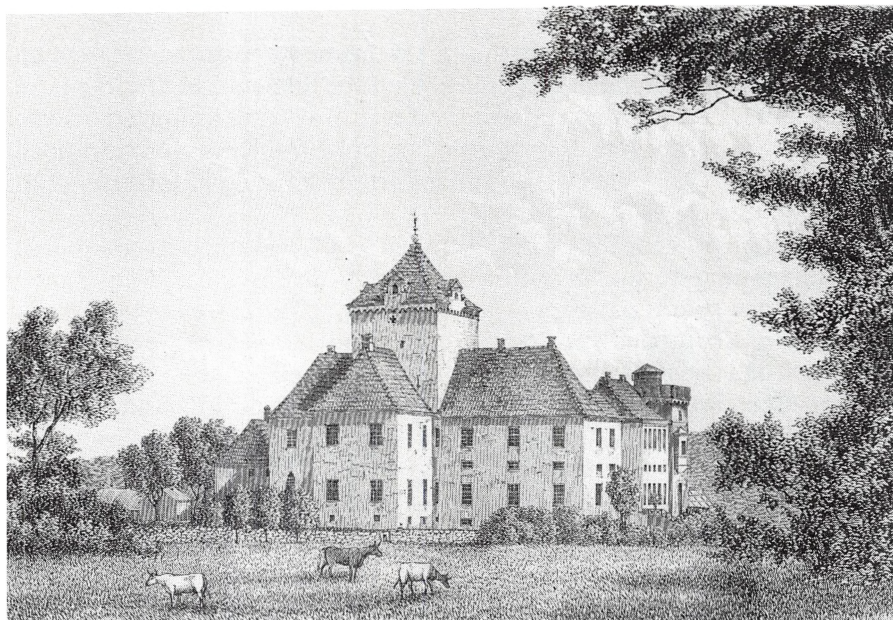
Der er bevaret to breve, som Lindencrone i august 1766 har stilet til kongen og Reverdil. Heri forpligter han sig til i årene 1767-71 at give sine bønder hoverifrihed mod en afgift på højst 1½ rdl. pr. thk. Derimod tør han ikke forpligte sig til at give alle arvefæste, da bønderne selv er imod det, fordi de frygter, at den hjælp, de er vant til at nyde, da vil ophøre. Men når det kan lade sig gøre, vil han årligt give 4-5 bønder arvefæste. På dette grundlag håber han at modtage udnævnelse til etatsråd, og at hans søn, som i 5 år har uddannet sig på Sorø Akademi, må blive udnævnt til hofjunker ¹¹).

De ønskede udnævnelser blev opnået i 1766. Men der er ingen grund til at tro, at forfængelighed var Lindencrones eneste eller mest afgørende motiv. Som nævnt afspejler hele hans virke som godsejer en holdning, som gjorde reformerne til en naturlig slutsten. Han gik også videre, end han havde forpligtet sig til, idet han allerede i løbet af de næste fire år gav alle bønder arvefæste.

Lindencrones forventninger

I godsarkivet ligger en udateret økonomisk kalkulation, som formentlig er udarbejdet af Lindencrone selv i begyndelsen af 1760'erne ¹²). I indledningen siges, at efter som der er talt om, at det vil være fordelagtigt for godsejerne at gøre deres fæstebønder til selvejerbønder og fri for hoveri, så forpagteren selv må drive avlingen, så har jeg gjort et forsøg på at beregne virkningerne af dette for de tre godser Gjorslev, Søholm og Erikstrup.

Forpagningsafgifterne af de tre gårde udgør nu 5,000 rdl. Landgilde og tiendepenge m.v. af bøndergodset udgør 3,000 rdl., men man kan kun påregne, at halvdelen bliver betalt. De hidtidige indtægter sættes derfor til 6,500 rdl.

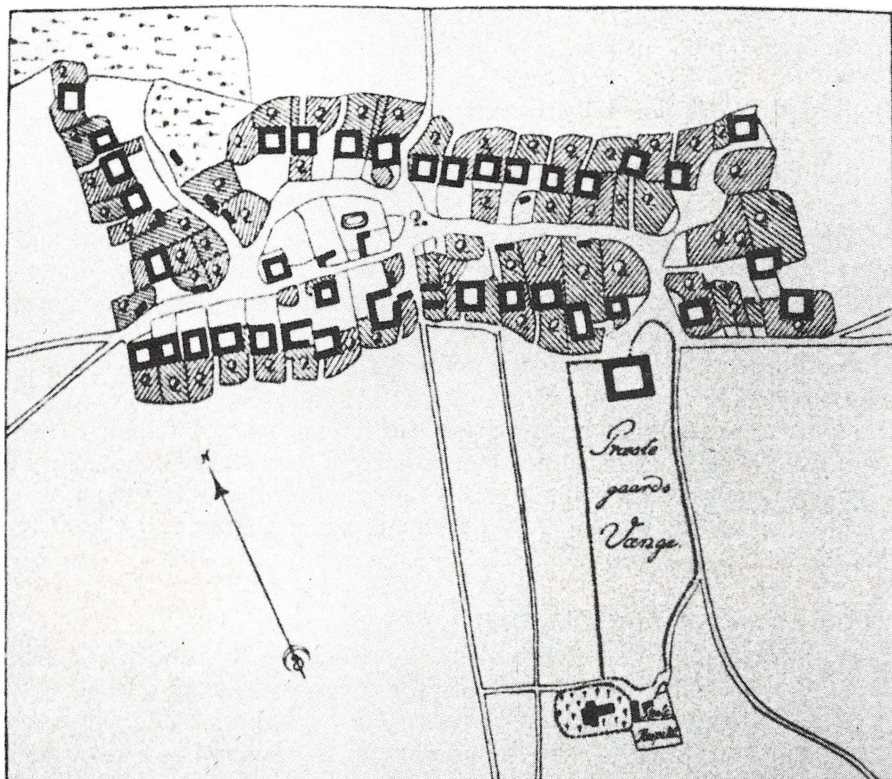
Gjorslev efter gl. stik.

Skulle forpagterne nu selv drive avlingen med egne folk og heste, kunne de kun betale 3,400 rdl. i afgift. Landgilde m.v. ventes fortsat kun at komme ind med halvdelen, 1,500 rdl. Men hertil vil så komme hoveripengene. Hvis de ansættes til blot 8 rdl. pr. gård, vil de udgøre ca. 2,000 rdl. De samlede indtægter kan således forventes at blive 6,900 rdl. eller 400 rdl. mere, end før reformerne. Til underbygning af de forventelige forpagtningsafgifter, når avlingen skal drives uden hoveriarbejde, er vedføjjet udførlige kalkyler over forpagternes mulige indtægter og udgifter.

I en efterskrift tilføjes, at man må kunne vente, at bønderne efter reformerne efterhånden kommer i bedre tilstand, så de ikke behøver så store tilskud som nu (forstrækninger og ikke betalt landgilde m.v.), og til sidst lidet eller intet, så herskabet med tiden kan opnå en yderligere fordel svarende til de 1,500 rdl., som man nu må regne med at yde i støtte hvert år.

Reformernes indhold og gennemførelse

Alle bønderne i Lille Heddinge, Højerup og Renge fik 1. maj 1767 udstedt arvefæste- eller fribreve, som den 19. maj blev tinglyste og indført i skøde- og panteprotokollen. Under hensyn til forpagtningernes udløb fortsattes 1. maj 1769 med Tommestrup, Bjelkerup, Sierslev, Holtug, Raaby, Klippinge og Varpelev, og 1. maj 1771 sluttedes med Strøby og Magleby, som lå under Søholm.

Magleby før udskiftningen. En af de store landsbyer under Gjorslev, som ejede alle 37 gårde i byen (undtagen præstegården).

De statelige, trykte arvefæste- eller fribreve er underskrevet af Lindencrone, som fik reformerne ført til ende inden sin død i august 1772. Bortset fra nødvendige tilpasninger følger teksten helt arvefæstebrevene på Hørsholm gods¹³). De indledes med, at Lindencrone uden nogen betaling afstår den ham tilhørende gård til vedkommende bonde og hans arvinger, hvilken gård de må nyde, bruge og beholde til evindelig ejendom og frit må disponere over på lovlig måde. Gårdens ejer skal i rette tid betale alle skatter, sædvanlig landgilde og tiende, samt betale 1½ rdl. pr. thk. i stedet for hidtidigt hoveri. Til sikkerhed for betalingen af alt har Gjorslevs ejer bestandigt pant i gården med bygninger, besætning og jord frem for alle andre kreditorer. Ejeren må afhænde gården under et, eller i to eller tre lige store parter, men der må ikke frasælges mindre stykker. Ved ejerskifter skal betales 6 rdl. til herskabet¹⁴).

Arvefæste var et nyt begreb og blev anvendt i flere former. I den vidtgående form som på Gjorslev, hvor arvefæsteren havde ret til at sælge og pantsætte gården til hvem han ville, lå det nær rent selveje. Der var ikke tale om nogen købesum. Lindencrone skænkede de daværende fæstere og

deres arvinger deres gårde til næsten fuld ejendom mod betaling af sædvanlig landgilde og hoveripenge. De to afgifter var fastsat i penge og udgjorde ca. 17 rdl. om året. Dette beløb stod fast i al fremtid uanset pris- og konjunkturudviklingen. Derfor kunne disse gårde 100 år senere købes til ren selvejendom for 8-900 rdl., kun ca. $\frac{1}{10}$ af deres samlede værdi.

I 1778 indhentede forvalter Kjerulff et responsum fra en af tidens mest ansete jurister, Jacob E. Colbjørnsen, om fortolkning af arvefæstebrevene på Gjorslev. Det drejede sig især om, hvorvidt man ved skifter skulle tage værdien af jord og bygninger til indtægt for dødsboet. Han skriver, at man hidtil har taget besætning og bygninger til indtægt, men ikke jorden, fordi det har forekommet de fleste man har spurgt, at bønderne er ikke virkelige ejere af jorden. Ifølge en udtalelse i 1768 var Lindencrone selv i den tro, at arvefæstet ikke omfattede ejendomsret til jorden. Colbjørnsen svarer i 1778, at vel kunne man tænke sig et arvefæste, som kun omfattede nytten og brugen af ejendommen, men han fastslår, at som arvefæstebrevene på Gjorslev er udformede, giver de utvetydigt ejendomsret til både bygninger og jord, og godsejeren har kun forbeholdt sig en begrænset herlighedsret. ¹²⁾.

Lindencrones omtale af virkningerne

I en indberetning i juni 1769 oplyser Lindencrone, at bønderne i Lille Heddinge og Renge, som har været fri for hoveri i over et år, ikke har vist mindste bedring. De er endog blevet senere færdige med deres høst og anden markgering, end andre bønder, og de har pådraget sig yderligere restancer. Det holdes for umuligt for bønderne at skaffe hoveripengene ud over de øvrige udgifter, og mange bønder siger selv, at de hellere vil gøre fastsat hoveri, end betale disse penge ¹⁵⁾.

Alligevel vil han næste år hæve hoveriet i Sierslev og Holtug. Det gør han med en vis tryghed, for beboerne i disse byer plejer at betale hvad de skal, og de vil være ansvarlige for hoveripengene en for alle og alle for en.

I et hoverireglement indsendt i juli 1770 anfører Lindencrone, at nogle byer nu har været hoverifri i tre år, andre i et år. Alligevel er restancerne i 1769-70 vokset med 2570 rdl., en langt stærkere vækst end før. Bønderne under Søholm - Strøby og Magleby - må han nu lade fortsætte hoveriet, da der ikke af dem kan ventes mere, men snarere mindre villighed og evne til at svare hoveripenge. De beder selv om at få lov til at forrette tåleligt hoveri frem for at betale penge, de ikke kan skaffe ¹⁶⁾.

Udviklingen efter Lindencrones død

Trods Lindencrones skuffelse og trods bøndernes modvilje førte han reformerne igennem efter planen. Enten har han været under pres fra højere sted, eller han har trods alt lagt størst vægt på at sikre sine bønder ejendom og frihed inden sin død.

Med hoveripengene steg de samlede skatter og afgifter, som skulle betales til godsejeren, fra ca. 38 til ca. 50 rdl. pr. gård om året. Næsten

halvdelen heraf var skatter til staten, som godsejeren vedblev at være ansvarlig for, skønt han reelt havde afhændet ejendomsretten til gårdene. Det var ham, som kom i klemme, hvis en del af bønderne ikke kunne eller ville betale deres ydelser fuldt ud.

Det var bøndernes udtalte frygt, at de dels ikke kunne skaffe så mange rede penge, dels ikke længere ville få nogen støtte i nødår. Begyndelsen var den dårligst tænkelige, idet årene 1770-72 blev præget af ødelæggende misvækst. Kornpriserne steg stærkt, men bønderne havde lidet eller intet at sælge. Derfor blev der allerede i de første år så store restancer, at det for mange blev håbløst at komme ud af gælden igen. Den stærke vækst i gælden fortsatte i de følgende mere normale år. Mod ca. 700 rdl. om året i 1760'erne voksede restancerne nu med 2-3,000 rdl. om året. Det kan sammenlignes med, at der ialt skulle betales ca. 12,000 rdl. om året, og at de nye hoveripenge alene beløb sig til ca. 3,000 rdl. Man kan ikke se bort fra, at der kan have været tale om en bevidst vægring ved at betale især hoveripengene. Afløsningen af hoveriet var blevet trukket ned over hovedet på bønderne imod deres ønske, og afgiften på 12 rdl. var relativt højt set i forhold til det lempelige hoveri.

Efter Lindencrones død i 1772 blev godset styret af hans enke. Først i 1775 fik hun en forvalter, Søren Kjerulff, som fik orden i administrationen igen. I de første år blev der intet gjort over for de stærkt voksende restancer. Først i 1775 blev nogle få arvefæstere ved dom og auktion sat ud af gårdene. Det var besværligt og havde tilsyneladende ingen forebyggende virkning ¹⁷⁾.

Fru Lindencrones bønkrifter

I marts 1776 bønfuldt fru Lindencrone i et brev stilet til kongen om tilladelse til at ændre arvefæstebrevene for at afhjælpe de store vanskeligheder. Anmodningen blev afvist, men hun gentog den i 1778. Da var restancerne på ca. 30,000 rdl ¹¹⁾.

I brevene forklarer hun sin situation. Høyer og Reverdil overtalte hendes mand til reformerne. Ved deres liden indsigt er de skyld i det store onde, som familien er kommet i. Bønderne viste sig straks uvillige til at betale hoveripengene. På grund af en falsk og urigtig fortolkning af de nye forordninger (om bestemmelse af hoveriet) mente de, at de nu skulle være fri for afgifter. De glemte den velgerning, som var vist dem, og blev selvrådige, opsætsige, uvillige og forsømmelige. Hun beder nu om, at regeringen vil tillade, for det første, at arvefæstet kan annulleres for alle dem, som ikke betaler deres gæld, og for det andet, at der for dem, som ikke har gæld, må indføres en påtegning om, at arvefæstet kan annulleres, hvis de i fremtiden pådrager sig restancer.

Amtmanden, som har sagen til erklæring, går delvis ind for ønskerne. Han bemærker, at bønderne ikke har manglet slette rådgivere, men tilføjer også, at en mådelig administration af godset har medvirket. Men juristerne

i regeringskontorerne fastslår, at arvefæstebrevene er lovgældige, tinglyste skøder, som man ikke generelt kan annullere eller ændre i. Godsejeren må benytte sin panteret efter gældende regler. I de interne voteringer siges ganske skarpt, at ejeren forlængst burde have brugt sin ret til at statuere nogle eksempler og ikke lade 10 år gå hen. Som en indrømmelse gives dog tilladelse til at indkalde og tiltale de skyldige under én samlet stævning ¹¹).

Samtidig omtale af reformernes virkninger

Debatten om landboreformer i 1780'erne inddrog også Gjorslev. En reformmodstander anførte i 1782 Gjorslev som eksempel på, at arvefæste og hoverifrihed kan være ødelæggende for både bønder og godsejer ¹⁸). Han blev imødegået af den kyndige godsinspektør Klestrup på Giesegård, som dog erkendte, at disse reformer var begyndt fra den forkerte side - man burde først have ophævet fællesskabet og foretaget udskiftning, så bønderne kunne udnytte hoverifriheden til at dyrke jorden bedre ¹⁹). En mand fra egnen, provst Neuchs i Hellested, tog til orde for at forsvare Lindencrones eftermæle. Han beskriver - noget overdrevet - den sørgelige tilstand på godset, da Lindencrone kom til i 1743. Han fik gennem sin støtte til bønderne bragt det i god forfatning. Det viste sig ved, at ejendommene steg stærkt i værdi, og at bønderne var så tilfredse, at de selv ønskede at blive ved med at forrette hoveri ²⁰). Hvis reformerne er begyndt fra den gale side, så falder skylden på Lindencrones rådgivere, som på den tid blev anset for at være skinnende lys og orakler i Landvæsens-videnskaberne.

N. H. Weinwich, som havde slægt på egnen, anfører i sin »Beskrivelse over Stevns herred« fra 1798, at man forsømte at beregne, hvordan bønderne skulle blive i stand til at betale hoveripengene. Restancerne måtte nødvendigvis stige, når der ingen forbedringer blev indført, men man vedblev at så og høste i det samme fællesskab. Godset kom derved, måske mere end fortjent, i vanry som et forarmet gods. Der burde først være foretaget udskiftning, ledsaget af støtte og klog vejledning ²¹).

Den mørkeste skildring fremkom i Begtrups »Agerdyrkningens tilstand i Danmark« fra 1803. Bønderne var i meget mådelig forfatning, da Scavenius købte godset i 1793. Restancerne var løbet op til 44,000 rdl. Mange gårde lå øde, bygningerne var nedfaldne, bønderne var forfaldne til drik og solgte og bortsvirede deres arvefæste for en bagatel. Grunden var, at de fik arvefæste uden at være forberedte og uden udskiftning, samt at godsejeren var alt for eftergivende. Nu har Scavenius ved at udskifte og udflytte dem og ved at holde dem til at betale prompte, bragt det så vidt, at gårdene er steget stærkt i værdi ²²).

Sammenfatning og vurdering

Udviklingen i restancerne. - Det store restancebeløb på 44,000 rdl. ved salget i 1793 kan i sig selv have medvirket til opfattelsen af, at reformerne var mislykkede, at bøndernes tilstand blev meget slet, og at godsejeren led et stort tab. 6-7,000 rdl. stammede fra før 1769.

I godsets afregningsprotokol kan udviklingen i gælden følges for hver enkelt gård gennem alle årene ²³). I de første 22 år efter reformerne, 1769-91, voksede restancerne med ca. 37,000 rdl. eller 1,700 rdl. pr. år. I de første 12 år lå stigningen på næsten 2,300 rdl. årligt, men i de næste 10 år, 1781-91, kun på ca. 1,000 rdl. om året. Der indtraf således en kendelig bedring i tidens løb.

Beregnet pr. gård voksede gælden i den første periode med 9-10 rdl. om året, men i de sidste år kun med 4 rdl. Det svarer til, at henholdsvis 20% og 8% af de samlede skatter og afgifter på ca. 50 rdl. ikke blev betalt.

Situationen var som før meget forskellig fra by til by og fra gård til gård. Den årlige stigning pr. gård varierede fra kun 1 rdl. i Klippinge til 10-12 rdl. i Tommestrup, Renge og Raaby. Ved den sidste store opgørelse i 1791-92 havde $\frac{1}{4}$ af gårdene kun ubetydelig gæld. Den ringeste $\frac{1}{4}$ skyldte alle over 250 rdl. pr. gård og tegnede sig for mere end halvdelen af den samlede gæld.

Hvad betød den voksende gæld for godsejeren og hans arvinger? Som omtalt regnede Lindenchrone i sit overslag med, at han før reformerne måtte afskrive 1,500 rdl. om året som ubetalte restancer og bistand, og han forventede, at dette ville fortsætte kortere eller længere tid efter reformerne. Restancerne efter reformerne på 1700 rdl. årligt blev således kun 200 rdl. højere, end Lindenchrone havde forventet, og det til trods for, at hoveripengene til sin tid blev ansat ca. 1,000 rdl. højere, end han regnede med i overslaget. Det gik således i hvert fald ikke dårligere, end Lindenchrone selv, med sit indgående kendskab til forholdene, havde ventet eller frygtet.

Set fra godsejernes side kan det økonomiske forløb anskueliggøres således: Før reformerne udgjorde landgilde, tiendeafgift m.v. ca. 3,000 rdl. om året, og heraf fik man netto kun 1,500 rdl. ind.

Efter reformerne udgjorde landgilde, tiendeafgift og hoveripenge ca. 6,200 rdl. om året, og heraf fik man - da restancerne var 1,700 rdl. - ca. 4,500 rdl. ind.

Godsejeren fik således trods alt 3,000 rdl. mere ind hvert år fra bønderne end før, hvilket rigeligt modsvarede, at forpagtningsafgifterne, som før var 5,000 rdl., højst blev halverede som følge af hoveriarbejdets bortfald. Måske var der underskud i 1770'erne, da restancerne var størst og forpagtningsafgifterne mindst, men til gengæld et pænt overskud i 1780'erne. Salgsprisen i 1793 på 200,000, næsten $3\frac{1}{2}$ gange købsprisen i 1743, viser da også en betydelig værdistigning. At stigningen måske var mindre end for andre godser, måtte forventes, når bøndergodset var afstået mod en lav og uforanderlig afgift.

Årsager til restancerne. - En betydelig del af bønderne fik uden tvivl bedre betalingsevne efter reformerne, hvilket også ses af, at der netto blev indbetalt ca. 3,000 rdl. mere om året end før. Hoverifriheden gav besparelser på hestehold, redskaber og folkehold, og kornpriserne blev, i hvert fald i 1780'erne, noget bedre end i 1760'erne. De særlig høje kornpriser i

1770-72, 1783-85 og 1788-89 hang dog sammen med alvorlig misvækst som betød, at mange havde lidet eller intet at sælge. Om kvægsygen ved vi intet sikkert efter 1763, men andre steder på Sjælland vedblev lokale angreb til op imod 1780.

De vigtigste årsager til restancernes stadige vækst var dog uden tvivl det fortsatte fællesskab, de mange nedkørte gårde fra tidligere tid, samt et element af betalingsvægring. Uden udskiftning af fællesskabet havde bønderne, som flere af de omtalte skrifter peger på, kun ringe mulighed for at udnytte den tid, som de sparede fra hoveriarbejdet, til at forbedre og øge produktionen med henblik på at skaffe penge til de øgede afgifter. Det har dog næppe været uden betydning, at de mere virksomme kunne få markarbejdet udført lidt bedre og mere rettidigt. Men det gamle fællesskabs største skavanker - den manglende afvanding og den ødelæggende form for udnyttelse af de fælles græsarealer - kunne der kun rådes bod på gennem fuldstændig udskiftning eller i det mindste omlægning af bymarkerne til holstensk kobbeltbrug. Det sidste blev med godt resultat gennemført i Raaby i 1786.

Helt håbløst har det været at skulle skaffe flere penge på de fra tidligere tid nedslidte gårde. I 1743 havde mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ af gårdene meget små besætninger og bar præg af stor fattigdom. Det var næppe blevet bedre siden. Deres jord må være blevet yderligere udpint efter de gentagne angreb af kvægsygen, fordi de har haft sværere ved at skaffe ny besætning, end deres bedre stillede byfæller. Disse gårde, som forud sjældent kunne

Gjorslev.

betale alt, måtte nødvendigvis få endnu større restancer, når hoveripenge-
ne kom oven i, og de samtidig helt blev overladt til at klare sig selv.

Selv om en stor del af de opsummerede restancer var samlet på en
mindre del af gårdene, var der dog flere gårde end tidligere med ret store
restancer. Det tyder på, at bevidst betalingsvægring har spillet en rolle.
Som fru Lindencrone udtrykte det, anlagde bønderne en falsk fortolkning
af de bondevenlige hoveriforordninger fra 1769 og 1771 - et forhold, som
også kendes andre steder fra²⁴). Andre faktorer kan have forstærket denne
holdning. Der findes flere tilkendegivelser om, at bønderne selv var stærkt
imod at få afløst det lempelige hoveri med en betydelig pengeafgift, som de
ikke mente at kunne skaffe. Bønderne må i høj grad have følt, at disse
vidtrækkende forandringer blev presset ned over hovedet på dem uden
anvisning på, hvordan de skulle klare sig. Det kan forklare den uvillighed
og selvrådighed, som de blev beskyldt for, og som kan have givet sig udslag
i, at mange med god samvittighed undlod at betale alt, selv om de godt
kunne. Det skulle ikke blive bedre af, at der i en årrække intet blev gjort for
at inddrive gælden selv hos de største skyldnere.

Hvordan var tilstanden blandt bønderne? Senere omtale af de formode-
de dårlige virkninger af reformerne bygger oftest på Begtrups skildring af
den store armod og de uheldige forhold. Upåideligheden af hans fremstil-
ling fremgår allerede af, at flere af hans eksempler er taget fra provst
Neuch's skrift, men i dette vedrører de ikke tiden efter reformerne, men
omkring 1743, da Lindencrone kom til. Begtrups kilde til andre træk kan
være den nye ejer, Scavenius, som også i forbindelse med sine mange
retssager med bønderne tegnede et overdrevet mørkt billede af tilstanden
på godset i årtierne før hans køb i 1793.

På grund af det sandsynlige element af betalingsvægring kan man ikke
uden videre tage de store restancer som udtryk for større eller mere
udbredt fattigdom end tidligere. Der er næppe tvivl om, at mindst $\frac{1}{4}$ af
bønderne stadig sad på dårlige gårde og var yderst fattige. Men en del i
mellemgrupperne kan godt have haft det bedre end før, selv om de lod
restancerne løbe op. Den eneste kilde, som kan give et indtryk af den
materielle tilstand, er skifteregistreringerne. En stikprøve viser, som sæd-
vanlig, et meget broget billede²⁵). Hovedindtrykket er, at tilstanden i hvert
fald er fuldt så god, som i 1760'erne. Kvægbesætningerne synes endnu i
1780'erne at være mindre, end i 1743, men det kan skyldes kvægsygens
eftervirkninger.

Arvefæstet havde næppe større stimulerende virkning. Det var i forve-
jen sædvane, at fæstet på gården fortsatte i familien, hvis tilstanden var
nogenlunde. Det har været svært at forbinde nogen dybere ejendomsfølel-
se med de mange små jordstykker i bymarken, som man ikke frit kunne
råde over. Men det betød ikke, at man var ligeglade med arvefæstet, eller
som Begtrup påstår, solgte det for en bagatel. Fæsteprotokollen viser, at af
183 overdragelser i årene 1775-92 skete de 133-73% - til en søn, svigersøn
eller enkes nye mand. 15 gårde blev solgt til andre, oftest fordi der ingen

nær arving var, og i 35 tilfælde blev gårde overtaget af herskabet ved auktion eller frivillig aftale. De blev givet i arvefæste til andre på uændrede vilkår. Andelen af familieoverdragelser på 73% er langt højere, end på sjællandske fæstegodser i samme periode. På nabogodserne Juellinge og Tryggevælde omfattede familiefæste kun $\frac{1}{3}$ af alle overdragelser i årene 1770-89²⁶). Familierne holdt altså godt fast på arvefæstegårdene, hvilket også sikrede aftægt for de afgående ¹⁷).

Begtrups dystre skildring af bøndernes armød og slette opførsel modbevises også til en vis grad af den handlekraft, hvormed de selv gennemførte udskiftning og udflytning i årene 1794-99. Den nye godsejers indsats i denne forbindelse var yderst beskeden. Han forsøgte straks i 1793 at få en aftale i stand med bønderne i Magleby og Renge, hvorefter han ville yde betydelig støtte til udskiftning og flytning mod at de gik med til en kraftig forhøjelse af deres afgifter, som til med skulle følge kornpriserne fremefter. Arvefæsterne i Magleby sagde klogeligt fra, og sådanne aftaler blev ikke forsøgt i andre byer. Godsejerens medvirken bestod herefter alene i, at han rekvirerede landmålere og stod i forskud med deres betaling, som senere blev fordelt på bønderne. Arvefæsterne optrådte som selvstændige lodsejere, enedes med landinspektør og landvæsenskommission om udskiftningsplanerne, og stod selv for alt arbejde og bekostning ved udflytning af de mange gårde og indgrøftning af lodderne. Næsten alle gårde blev flyttet ud og genopbygget inden to år efter udskiftningen ²⁷).

Var reformerne mislykkede? Lindencrone har sikkert været klar over, at disse reformer ikke ville være fyldestgørende, men han havde ikke andre muligheder, hvis bønderne, som Weinwich skriver, skulle sikres mod kommende herremænds vilkårlighed. Han var forud for sin tid med sin plan i 1759 om at indføre en form for kobbelbrug i landsbymarkerne, men kunne ikke komme igennem med den. Udskiftning som på Bernstorff havde han senere hverken handlekraft eller kapital til. Under Bernstorff var 44 gårde, og der blev udflyttet 23. Under Gjorslev var 243 gårde, og der blev til sin tid udflyttet ca. 170. Den unge Lindencrone anslog i 1792, at det ville koste ca. 50,000 rdl. at gennemføre udskiftning. Det stemmer med tal andre steder fra.

Vurderingen af reformerne afhænger af, om følgerne ses fra familien Lindencrones side eller fra de 243 familier og deres efterkommeres side, og om man ser på de kortvarige eller de mere langsigtede følger.

Tilsyneladende opfattede Lindencrones efterladte reformer som en katastrofe, i hvert fald i det første 10-år. Men gennemgangen af de faktiske indbetalinger fra bønderne før og efter reformerne tyder ikke på, at godsejeren blev ringere stillet, end hvis alt var fortsat på den gamle måde uden reformer. Allerede i 1780'erne blev man snarere bedre stillet. Salgsprisen i 1793 tyder heller ikke på, at ejendommenes værdi var blevet relativt forringet. Væksten i bøndernes restancer med 37,000 rdl. kan heller ikke betragtes som et direkte tab for familien. Det var ikke penge den satte til, men blot et udtryk for, at den forhøjelse af afgifterne, som godsejeren

Mindesten over etatsråd Chr. Lindencrone rejst i Klippinge i 1869.

ensidigt pålagde bønderne, ikke fuldt ud kom ind. Hvis f.eks. hoveripengene var blevet holdt på de 8 rdl., som Lindencrone regnede med i sit overslag, var restancerne - alt andet lige - kun blevet 14,000 rdl. i stedet for 37,000.

Fra bøndernes side blev reformerne i første omgang mødt med en modvilje, som nok bidrog til, at de lod gælden blive større end nødvendigt. Deres holdning i de følgende år har vi intet direkte kendskab til. Det bør erindres at det fortrinsvis er de negative vurderinger af reformerne og af bønderne, som er bevaret, medens vi intet ved om, hvordan bønderne selv opfattede reformerne og deres egen situation. Vi kan dog se af deres gennemførelse af udskiftningen, at de ikke var blottede for handleevne og visse økonomiske ressourcer. Og var arvefæsternes fordel af reformerne beskeden i de første årtier, så blev den særdeles mærkbar for de næste generationer gennem 1800-tallet. Med stigende produktion og højere priser blev deres faste afgifter efterhånden kun af symbolsk størrelsesorden. I så henseende var det velbegrunderet, at efterkommere i 1869 rejste mindstøtten for Lindencrone i Klippinge. Lindencrone blev også mindet på egnen ved sammenkomster i 1919 og 1944 (175 år).

Kildehenvisninger

1. Protokol med synsforretninger 1743 og 1763. Gjorslev godsarkiv.
2. N. Lange: Chr. Lindencrones borgerlige slægt Lintrup. Personalh. Tidsskr. 1917. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg.: Chr. Lindencrone.
3. S. P. Jensen: Stevns Klint som arbejdsplads i ældre tid. Stevns Museum 1979.
4. Holger Munk: Rytterbonden. 1955.
5. Arealberegning til den nye matrikel, ca. 1810. Gjorslev godsarkiv. Landbrugsarealets benyttelse 1861. Stat. Tabelværk, 3 rk., 5. bind. 1865.
6. Forpagtningsbetingelser 1734-40. Rytterdistrikterne, kgl. resolutioner og rescripter, 1733. RA, rtk. 2248.
7. Landgildeprotokol 1743-49. Gjorslev godsarkiv.
8. Brevkopibøger 1743-63. Gjorslev godsarkiv nr. 251-52. LAS. Brevkopibog 1738-58. Lindencrones privatarkiv, RA.
9. Indkomne sager ang. Stevns herred 1759. Sjællands stifts bispearkiv. LAS.
10. Reverdil: Struense og det danske hof 1760-72. 1917.
11. Sjællandske landvæsenskontor 1790-1840, journalsager. RA, rtk. 2842, 239.
12. Retssager vedr. arvefæstet 1778-1819. Gjorslev godsarkiv nr. 253. LAS.
13. C. Christensen: Hørsholms historie. 1879.
14. Arvefæstebreve 1769: Stevns lokalhistoriske arkiv.
15. Indkomne betænkninger om hoveri m.v. 1768-70. RA, rtk. 432-40.
16. Indsendte generalhoverireglementer 1769-71. RA, rtk. 432.-51.
17. Fæsteprotokol 1775-96. Gjorslev godsarkiv.
18. F. W. Wedel-Jarlsberg: Vejledning til rigtigt begreb om de danske jordegodsers indretning. - 1782.
19. S. Klestrup: Betænkninger i anledning af nogle poster i Wedel-Jarlsbergs vejledning. 1782.
20. F. Neuchs: Oplysninger om Gjorslev, Søholm og Erichstrup godsers forfatning i hr. etatsråd Lindencrones levetid. 1782.
21. N. H. Weinich: Beskrivelse over Stevns herred. 1798.
22. G. Begtrup: Agerdyrkingens tilstand i Danmark. Sjælland og Møn. 1803.
23. Afregningsprotokoller 1760-92. Gjorslev godsarkiv.
24. Claus Bjørn: Bonde, herremand, konge 1981. - Claus Bjørn: De danske cahiers. Landbohistorisk Tidsskrift 5, 1983.
25. Skifteprotokol 1775-96. Gjorslev godsarkiv. LAS.
26. Ph. E. Sales: A. G. Moltkes agrartechniske reformer samt træk af fæsteforhold på Juellinge m.fl. godser. Utrykt speciale 1978.
27. S. P. Jensen: Landbrug og landsbyliv på Stevns i 1800-tallet. Udskiftning og udflytning. Stevns museum, hæfte 4. Udkommer 1984.

Frits Raven:

Gevnø By's udskiftning 1832

1. Den gamle landsby og dens forvandling

Denne artikel handler om en landsby på Stevns. Nærmere bestemt: om *udskiftningen* af denne landsby. Der vil blive fortalt om tilstanden *før* udskiftningen, men især om selve udskiftnings-*processen*: hvordan det foregik, hvilke personer der var impliceret, hvilke problemer der opstod undervejs osv.

Men allerførst skal den påstand fremsættes, at udskiftningen er den største og betydningsfuldeste revolution i dansk landbrugs nyere historie. Hvori bestod da udskiftningen og hvorfor betød den så meget?

For at forstå det må vi prøve at forestille os tilstanden, før udskiftningerne begyndte. Pladsen tillader ikke at gå i detaljer, vi må koncentrere os om den måde, man drev landbrug på.

Her på Sjælland - og mange andre steder - var det *trevangsbruget*, man praktiserede ¹⁾: Det vil sige, at man delte landsbyens dyrkede jord, bymarken, i 3 *vange* eller marker, i Gevnø kaldtes de Søndermarken, Østermarken og Nørre- eller Skovmarken ²⁾. Og så lod man vangene skifte afgrøder, så en vang f.eks. det første år havde vintersæd (næsten udelukkende rug), det andet år vårsæd (mest byg, men også havre) og tredje år græs.

Markerne så ikke ud som de gør i dag. En moderne landmand ville betakke sig. Overalt var der vandlidende steder, mindre søer eller moser, hist og her var der kratbevoksninger, spredt ud over marken lå der sten i alle størrelser, man fjernede dem ikke, pløjede blot uden om.

Fra gammel tid var vangene delt i *åse*, i Gevnø f.eks. Kongens Tofte Ås, Suur Knud, Smør Hullet, Nine Bjerge, Rendåsen, Ridder Boled Ås osv. ²⁾. Og for at alle nu kunne få lige andele i god og dårlig jord, havde hver eneste gård een eller flere agre i hver eneste ås.

Det var uden tvivl retfærdigt, men det var tillige - mildt sagt - upraktisk. F.eks. havde en af gårdene sin jord fordelt på 94 steder i Gevnø bymark ³⁾. Og et af denne gårds agerstykker var ca. 12 m i bredden og 395 m i længden ⁴⁾.

Systemet umuliggjorde et effektivt landbrug. De næsten utallige markstykker medførte lige så mange muligheder for skelstrid, og desuden et endeløst køleri og dermed spild af tid, og slid på heste og vogne. Det tvungne sædskifte gjorde det næsten umuligt at afprøve nye afgrøder. Man kunne ikke komme til sine egne markstykker uden at passere naboens, det var derfor nødvendigt at begynde pløjning, såning og høst samtidig, hvad der igen lagde bånd på den initiativrige ^{4a)}.

Ved *udskiftningerne*, som så småt begyndte i 1600-tallet ⁵⁾, men først tog fart i de sidste årtier af 1700-tallet og strakte sig ind i 1800-tallets første tredjedel, slettede man alle de gamle skel. Derpå delte man jorden påny, og på en sådan måde, at hver gård fik sin jord samlet på eet eller højst to eller tre steder. Som regel flyttede man nogle af landsbyens gårde ud på marken. Nu havde hver mand sin jord inden for rækkevidde, hele jorden kunne gødes, nye afgrøder og nye driftsformer afprøves, dræning og stenrydning tog fart, den initiativrige og dygtige trak ved sit eksempel naboen med sig. Ny velstand opstod, hvad der senere havde til følge, at det danske gårdbrug fik råd til at sende sine sønner og døtre på højskole. Andelsbevægelse og politisk indflydelse fulgte efter. Naturligvis var de andre landboreformer medvirkende, men en moderne landbrugshistoriker ⁶⁾ har peget på udskiftningen som den vigtigste faktor i denne udvikling.

Så meget betød udskiftningen.

2. I Gevnø var en begyndelse allerede gjort i 1790

I det hidtil sagte er udskiftningen skildret som den revolution, den var overalt, hvor man gik direkte fra det gamle trevangsbrug med de utallige markstykker over til udskiftningens nye jordfordeling.

Men mange steder havde man allerede inden udskiftningen forbedret situationen ved indførelse af den såkaldte *holstenske kobbeldrift* ⁷⁾, som består i, at den gamle inddeling i vange og åse slettes, og hele bymarken deles i f.eks. 11 eller 13 kobler eller marker, forsvarligt hegnede ⁸⁾. Herved muliggøres bedre sædskifte og gødskning, og jorden får fornøden hvile.

Der er altså endnu ikke tale om nogen udskiftning, for hver gård har stadig mindst een ager i hvert kobbel ⁹⁾, men antallet af markstykker formindskes stærkt.

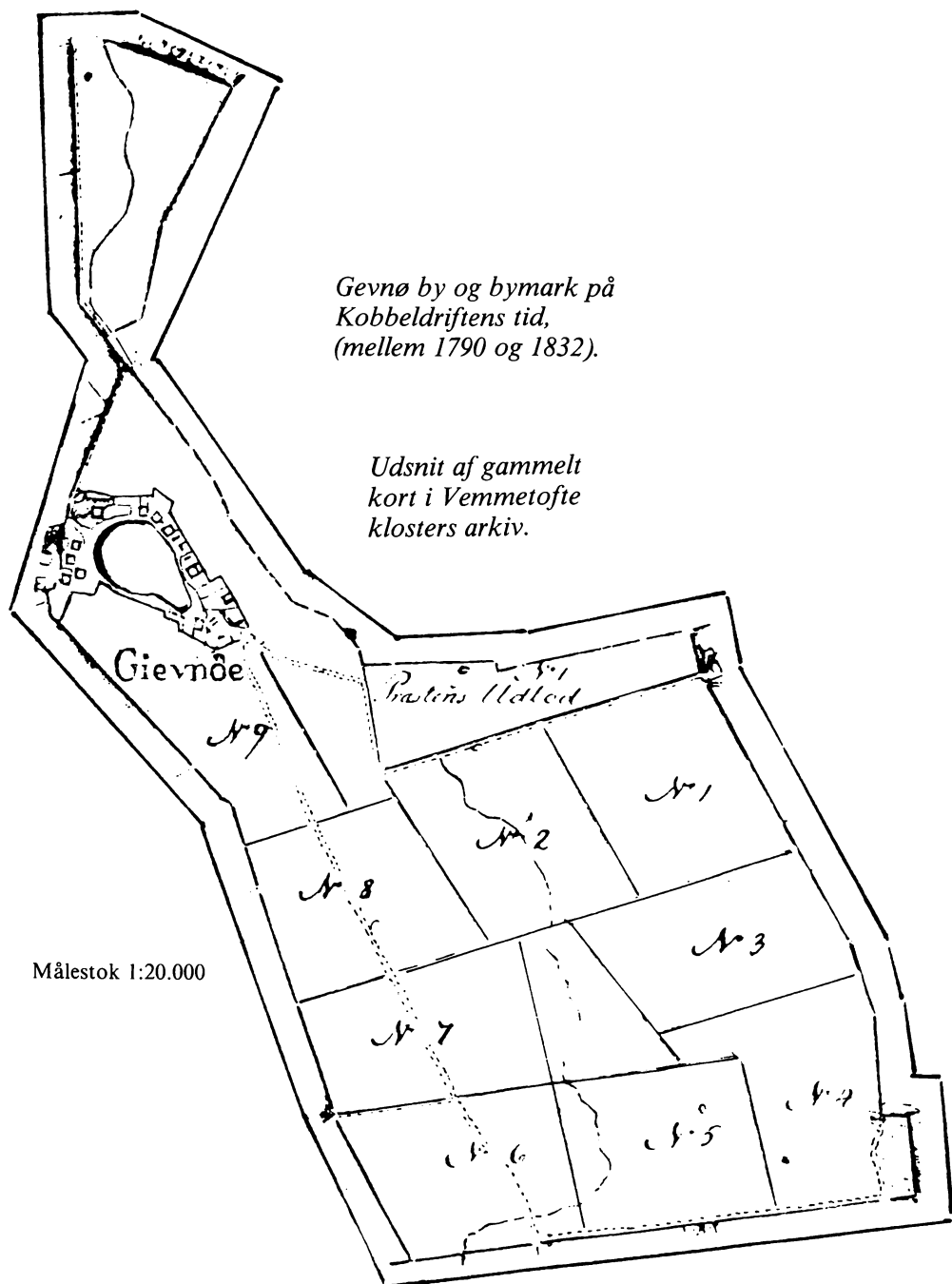
På Østsjælland var det *Bregentved*, der lagde for ¹⁰⁾. De gode resultater fik snart andre godser til at følge efter, deriblandt *Vemmetofte Kloster*, som Gevnø hørte under.

I Gevnø gennemførtes omlægningen ca. 1790 ¹¹⁾. Bymarken deltes i 11 kobler + 2 enghaver ¹²⁾. Ny omdrift med afveksling af hvede, rug, byg, ærter og havre samt kløver indførtes. Resultatet var snart kendeligt.

Mens man i godsets jordebog for 1742 ¹³⁾ kunne læse om de 11 gårdmænd i Gevnø, at deres kornmarker var vanskelige og »udygtige«, deres høavling ganske ringe og deres udsæd alt for liden i forhold til det hartkorn, de er sat til, så var tilstanden i 1803, en halv snes år efter indførelsen af holstensk kobbeldrift, fuldstændig forvandlet, for da skrev Gregers Begtrup ¹⁴⁾ i sit værk om dansk landbrug på den tid, at det er en fornøjelse at se i denne egn, hvorledes bønderne har »deres vel behandlede brakmark, en hvedemark og skønne kløvermarker til slæt og græsning«, og han kalder landsbyerne her det mest velhavende bøndergods i Sjælland.

*Gevnø by og bymark på
Kobbeldriftens tid,
(mellem 1790 og 1832).*

*Udsnit af gammelt
kort i Vemmetofte
klosters arkiv.*

Målestok 1:20.000

3. Stevnske landsbyer kappes om at få udskiftet

Måske havde Begtrup malet med noget mørkere farver, hvis han var kommet igen en halv snes år senere, for da var velstanden i Danmark afløst af fattigdom, ja, i 1813 af statsbankerot. I 1820-erne nåede kornpriserne bunden ¹⁵⁾.

Og hvad forholdene i Gevnø angår, så havde den holstenske kobbeldrift nok forbedret landbruget, men der var dog kun tale om en halv reform. Man hang stadig fast i det skadelige fællesskab, havde stadig alt for mange markstykker, alt for meget køleri, alt for mange skelspektakler, alt for mange forhindringer for nye initiativer.

Fra 1798 til 1818 var otte landsbyer under Vemmetofte derfor blevet udskiftet ¹⁶⁾. Så indtrådte en pause på 10 år, måske som følge af landbrugs-krisen, men fra 1829 kom der igen gang i udviklingen. Det år blev St. Torøje udskiftet, og allerede det følgende år, 1830, kom den første ansøgning fra Gevnø ¹⁷⁾ om at få udskiftet så snart det lod sig gøre, efterfulgt af en ny og utålmodigere i 1831 ¹⁸⁾.

I 1832 tog man endelig fat, og med udskiftningen af Gevnø fulgte *ud-flytningen* af 7 af byens 10 gårde.

Arbejdet var derfor først afsluttet ved udgangen af 1834. Imens det stod på, begyndte først Smerup og derpå Lyderslev at søge om at få udskiftet ¹⁹⁾, og i 1833 og 34 modtog herskabet på Vemmetofte indtrængende bønsskrivelser fra de to byer, som begge ønskede at komme først, for »alt går tilbage for os i fællesskabet« og »vi må ved enhver lejlighed lide fornærmelse af vore trættekære naboer«, som bymændene i Smerup skriver. Lyderslev-erne mobiliserede endda deres ansete præst, den lærde og også i landbrugssager kyndige provst Engelbreth ²⁰⁾, og fik ham til at anbefale deres sag, alligevel blev det Smerup, der sejrede ²¹⁾, den blev udskiftet i 1835, Lyderslev først i 1838 ²²⁾.

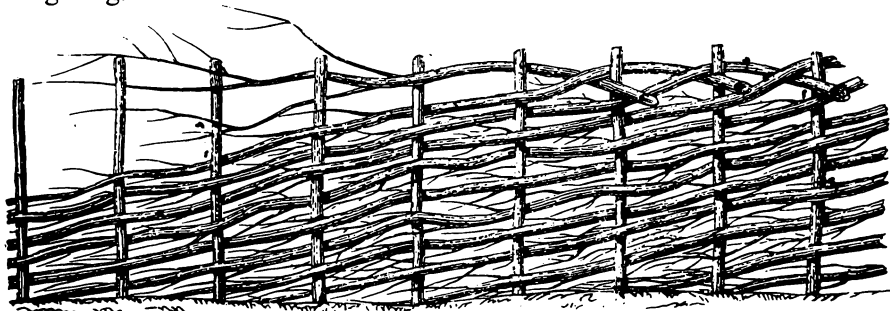
Der var nemlig så meget arbejde og så store omkostninger forbundet med hver udskiftning, at godset ikke kunne påtage sig mere end een sag ad gangen ²³⁾.

I historiebøger har det ofte været hævdet, at fæstebønderne gennemgående var negativt indstillet over for reformerne og især over for udskiftningen, men i flere nyere afhandlinger er dette synspunkt blevet modereret ²⁴⁾, og på Stevns ser vi, hvordan byerne er så ivrige efter at komme først til udskiftningen, at de er ved at falde over hinanden.

Det skal dog bemærkes, at der bag utålmodigheden ligger tildels mindre flatterende årsager. Det forholdt sig nemlig sådan, at når først en landsby var blevet enig med sig selv om at begære udskiftning, var der meget, der *gik i stå* ²⁵⁾.

Gødningen blev holdt tilbage - for man ville ikke risikere at komme til at gøde den jord, som ved udskiftningen måske tilfaldt en anden. *Vedligeholdelsen* af bygningerne forsømtes - for måske blev gården bestemt til at flytte ud, og så var arbejdet spildt. Og *hegnene* ude i marken gik i forfald - for inden længe skulle de alligevel slettes.

Derfor gjaldt det om, at denne nedbrydende ventetid ikke blev alt for langvarig.

Risgærde. Xylografi 1878.

4. Gevnø by 1832 - gårde, huse og hartkorn

Gevnø bestod i 1832²⁶⁾ stort set af fæstegods under hovedgården Højstrup, som igen hørte under Vemmetofte adelige Frøkenkloster, nemlig 10 fæstegårde med deres marker og 5 fæstehuse uden jord, de 4 liggende i byen, det femte i udkanten af bymarken, ved Vissemosen.

Ganske vist havde også præsteembedet jord i Gevnø, men præstejorden var allerede i 1790, i forbindelse med indførelsen af kobbeldriften, blevet udskiftet af fællesskabet og samlet i een lod nord for vejen til Havnelev²⁷⁾.

Og ganske vist lå der i Gevnø by noget, som endnu kaldtes »Degnegården«, og til den havde der tidligere hørt en del jord i Lyderslev bymark og et vænge ved selve gården. Men for det første var degnejorden i Lyderslev i 1790 blevet udskiftet og samlet, for det andet var situationen i 1832 den, at degnen forlængst var kommet af med degnejorden og kun havde beholdt en skolelod, som det kaldtes²⁸⁾, og for det tredje var degnen ikke mere degn, men lærer og kirkesanger²⁹⁾, og »Degnegården« ikke mere nogen gård, men en skole og en lærerbolig (og derfor var det med urette, man ved udskiftningens hundredårsjubilæum i 1932 anbragte en sten for »Degnegården« blandt de andre sten uden for byens gårde i det smukke anlæg, man indrettede syd for *Gadekæret*, som mosen tidligere kaldtes).

Der var altså 10 gårde i Gevnø. Tallet havde svinget noget gennem tiderne. I 1694 var der 6 gårde, i 1721: 8, i 1732: 11. Nu var der som sagt 10, og de var alle lige store, idet de alle var på godt 8 tdr. hartkorn³⁰⁾.

Det var klosteret, der engang i begyndelsen af 1700-tallet ved et magtbud havde gjort gårdene lige. Før den tid var der store forskelle, således var en af gårdene i 1694 på 13 tdr. hartkorn, en anden på 7.

Foruden fæstegårde, fæstehuse og skole lå der i byen en hel del huse, nemlig for det første - syd for *Gadekæret* - 6 huse, som var oprettet af præsteembedet og i hvert fald endnu i 1809 hørte præstegården til³¹⁾, og for det andet et antal indsidderhuse, bygget på gårdenes pladser eller på gadejord. De var rejst med klosterets tilladelse, men stod ikke - dvs.: ikke endnu - i fæste- eller lejeforhold til godset.

5. Udskiftningen i sommeren 1832

I sådanne sager som udskiftninger havde Vemmetofte Kloster som ejer af fæstegodset den besluttende myndighed ³²⁾. I direktionen for klosteret sad på denne tid greverne *A. V. Moltke* og *Chr. J. Knuth*. De havde som nævnt givet tilladelse til, at udskiftningen i Gevnø kunne finde sted i 1832.

Den praktiske ledelse af arbejdet havde fra klosterets side *L. N. Møller* ³³⁾, som var forvalter, hvad der svarer til tidligere tiders ridefoged.

På bøndernes side var det *Niels Pedersen* i den senere Karlshøj gård, der var den ledende. Han var sognefoged og var åbenbart den, som både godset og de andre bymænd havde tillid til, og det var ham, der sammen med *Peder Jensen* i den senere Orehøj gård på de andres vegne underskrev byens ansøgninger til herskabet ³⁴⁾.

Før udskiftningen kunne foretages, skulle hele bymarken *takseres* ³⁵⁾ efter en skala, der gik til 24 for højeste bonitet. Og en plan for bymarkens nye inddeling i 10 lodder skulle udarbejdes. Til alt dette engageredes landinspektør *C. F. Lund*, København.

Lund havde mange år tidligere, i 1804-05, opmålt og tegnet et kort over Gevnø i forbindelse med forberedelserne til en ny matrikel, han kendte derfor forholdene og kunne benytte sit gamle kort.

Det var meningen, at arbejdet med taksationen skulle finde sted i foråret 32. Da der endnu i begyndelsen af maj ikke var sket noget, blev bymændene i Gevnø utålmodige og skrev ³⁶⁾ til »den høje direktion«, om de dog ikke måtte få landmåleren tilsendt »nu det snarreste«, for nu var forårssæden i jorden, og hvis det varede for længe, inden han og taksationsmændene kom, ville sæden blive trådt ned.

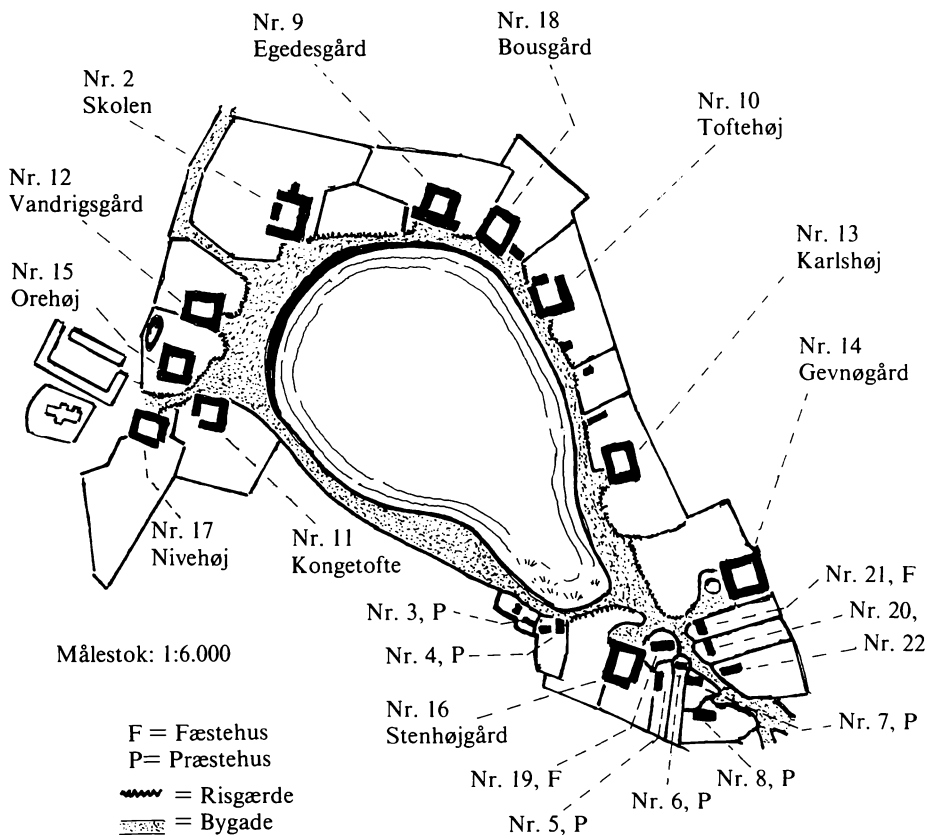
Den 20. maj skrev Møller til herredsfoged *Bluhme* i St. Heddinge om at få udmeldt to uvildige taksationsmænd ³⁷⁾.

Men ugerne gik, bymændene må være blevet meget utålmodige. Endelig den 5. juli, forlod landinspektøren København og ankom til Vemmetofte om aftenen ³⁸⁾.

Den 6., 7. og 8. blev markerne gennemvandret og taksationen foretaget. Den 9. rejste Lund tilbage til hovedstaden for at gå i gang med det indviklede arbejde: at beregne hartkornet, fordele bymarken retfærdigt og sætte de nye lodder af på kortet.

Den 1. oktober drog han påny til Stevns, og i de følgende dage afpælede han de nye lodder i marken. Den 4. oktober var arbejdet færdigt, og man kunne mødes til selve *udskiftningsforretningen* ³⁹⁾, hvor der skulle trækkes lod om, hvordan markerne skulle fordeles mellem gårdene, og hvor udskiftningsdokumentet skulle underskrives.

Gårdes og huses beliggenhed i Gevnø før udskiftningen 1832.

Kortet er tegnet på grundlag af matrikelkortet fra 1805. Navnene er de gårdsnavne, som senere blev tillagt gårdene. - Kirken og den gamle præstegård er indtegnet for at lette orienteringen.

Men her opstod der en helt uventet og overraskende situation. For det viste sig, at bymændene allerede *havde* fordelt lodderne ved en slags auktion ⁴⁰).

Ved denne auktion var det gået sådan, at *Frederik Pedersen*, som var »fattig og gammel«, ikke var i stand til at byde på en af de bedre udlodder, og man var derfor enedes om, at han skulle overtage Mølleloden (Bousgård), som i øjeblikket var »utjenlig til sæd«, til gengæld skulle de andre udflyttere give ham 10 rigsdaler hver som en ekstra hjælp til at komme i gang på.

Men denne private fordeling forkastede det høje herskab og forlangte lodkastning i stedet, og ved den gik det så mærkeligt, at Mølleloden påny tilfaldt Frederik Pedersen, som nu var endnu dårligere stillet end før, for med lodtrækningen mente de andre sig løst fra deres løfte.

For at gøre denne historie færdig: Frederik Pedersen døde det følgende forår, og for at hjælpe sønnen *Klaus Frederiksen* i gang bevilgede klosteret ham 100 rigsdaler i ekstrahjælp ⁴¹).

I den følgende oversigt angiver

Spalte 1: gårdens matr.nr. efter den nye matrikel (1844)

Spalte 2: gårdmandens navn i 1832

Spalte 3: hvornår hans fæstebrev er fra ⁴²)

Spalte 4: gårdens senere navn

Spalte 5: det år, gården skulle flyttes ud

Spalte 6: det omtrentlige areal, i tdr. land, som hver gård fik ved udskiftningen (de yderste gårde, sammenlign kortet over markfordelingen, ses at have fået størst areal, især fordi deres jord på grund af dårlig gødskning var ringere).

1	2	3	4	5	6
9	Hans Larsen	9/ 9 1829	Egedesgård		55
10	Carsten Bendtsen	31/ 7 1830	Toftehøj		44
11	Lars Andersen	17/ 8 1809	Kongetofte		40
12	Lars Johansen	5/11 1792	Vandrigsgård	1833	49
13	Niels Pedersen	8/12 1808	Karlshøj	1833	56
14	Johan Christoffersen	17/ 7 1832	Gevnøgård	1834	57
15	Peder Jensen	8/12 1808	Orehøj	1834	56
16	Lars Jensen	28/11 1794	Stenhøjgård	1833	54
17	Jens Pedersens enke	28/ 5 1786	Nivehøj	1833	50
18	Frederik Pedersen	5/11 1792	Bousgård	1834	46

6. Jord til husmændene

Samme dag som gårdmændene underskrev udskiftningsforretningen, altså den 4. oktober 1832, fik Gevnøs 5 fæstehusmænd tildelt en jordlod hver

43). De havde hidtil haft en vis ret til »gødskning og græsning« hos gårdmændene, så de kunne have en ko og nogle får gående, denne ret mistede de nu, til gengæld fik de en lod på ca. 2½ tønde land. Det var hverken til at leve eller dø af, men det var heller ikke meningen, meningen var, at deres arbejdskraft skulle stå til rådighed for godset og gårdmændene. Man skabte ved landboreformerne en friere bondestand, men en underklasse af husmænd, hvis levevilkår først i dette århundrede er blevet menneskeværdige.

Af de 5 fæstehusmænd fik den ene, nemlig manden i Vissemosehuset, sin lod udlagt ved stedet, til de andre 4 blev der udlagt lodder langs med vejen til Havnelev, på dennes sydside, og mellem dem blev der trukket lod.

Husmandskone malder sin ko. Xylografi ca. 1850.

Husmændenes navne og deres ladders matrikelnumre var:

Nr. 19: Hans Jochumsen Raunholt

Nr. 20: Jens Jørgensen

Nr. 21: Lars Olsen

Nr. 22: Thomas Holgersen Klakring

Nr. 23: Lars Nielsen, Vissemose

I grunden skulle der helst have været en husmand til hver gård, men Gevnø bymark skønnedes for lille til, at flere husmandslodder kunne afstås fra gårdene ⁴⁴).

Men herskabet vidste nok, hvordan man kunne skaffe flere husmænd til byen, omend jordløse. I udskiftningsforretningen bestemtes det nemlig, at de gårde, der flyttede ud, skulle lade 6 fag hus blive stående på den gamle gårdsplads, »indrettet til en husmandsfamilie« ⁴⁵), og at hus og gårdsplads skulle tilfalde klosteret ved første fæsteskitte (bortset fra de tilfælde, hvor det i det allerede gældende fæstebrev var fastslået, at overdragelsen skulle ske i forbindelse med udskiftningen).

Og gårdmændene lå ganske på linje med herskabet med hensyn til interessen for husmandsarbejdskraft. Et eksempel:

I 1833 overtog *Niels Larsen* den nyudflyttede Vandrigsgård. Inde i byen lå der to pladser, som hidtil havde hørt gården til. På den ene plads havde selve gården ligget, af den var der nu kun 6 fag tilbage. På den anden plads havde Niels Larsens fader for egen regning bygget et hus, ligeledes på 6 fag.

Ved det nye fæsteskitte gik begge huse med deres pladser over til godset. Men Niels Larsen ansøgte straks om at måtte *leje* dem begge, »da disse huses beboere ville være mig til nytte ved min høst« - og ansøgningen blev imødekommet ⁴⁶).

7. *Besvær med udvendige og indvendige hegn, 1832-33*

I forbindelse med udskiftningen skulle der rejses nye hegn, med enkelt eller dobbelt grøft, dels uden om hele bymarken, dels mellem de nye lodder indbyrdes.

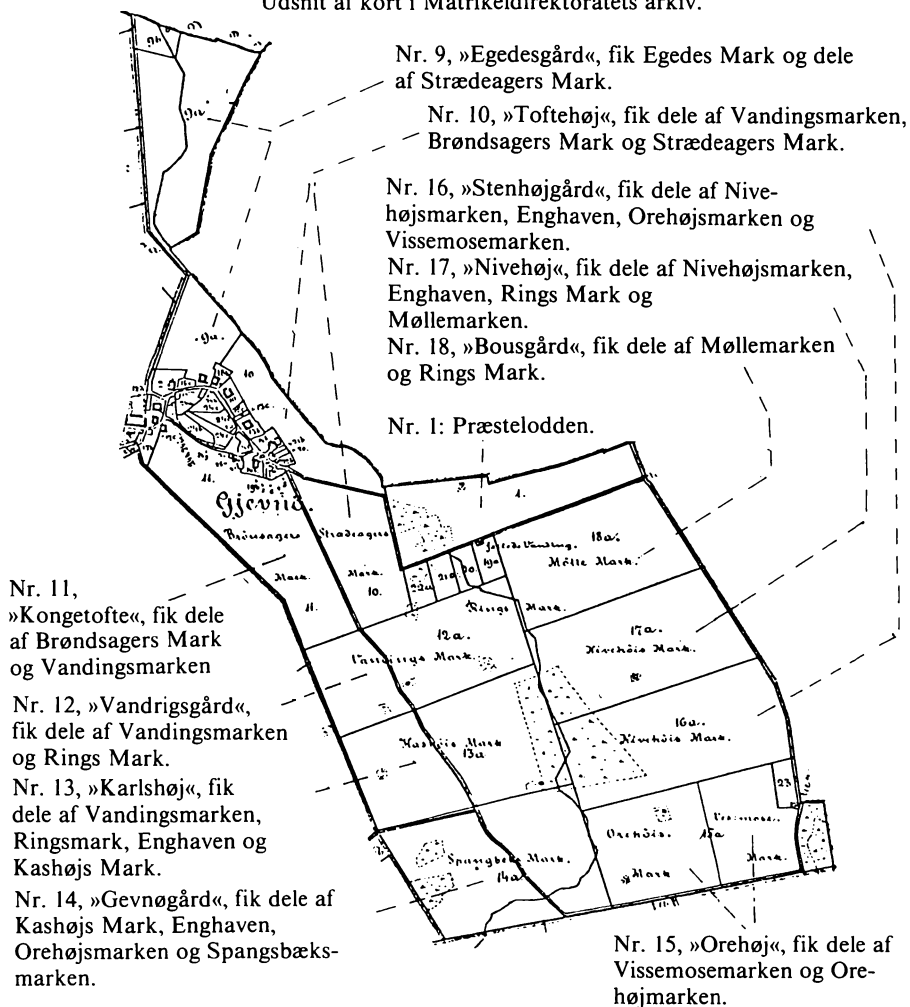
Det var mundtligt blevet aftalt ⁴⁷), at det udvendige hegn skulle graves af de 10 mænd i Gevnø - eller deres karle -, men da arbejdet skulle påbegyndes i efteråret 1832, var det kun *Hans Larsen og Carsten Bendtsen*, der stillede arbejdskraft, de andre strejkede.

Imidlertid var det nødvendigt, bl.a. af hensyn til vandafledningen, at få arbejdet udført, og forvalter Møller lejede da folk dertil under ledelse af godsets markfoged, *Johan Seidenfaden* fra Spiellerup.

Man nåede ikke at blive færdig i efteråret og fortsatte derfor det følgende år, denne gang med 10 mand i arbejde. At gravningen blev udført med lejet arbejdskraft og under markfogedens ledelse havde den fordel, at der blev arbejdet hurtigere og mere præcist end hvis bymændene selv skulle have stået for det. Men regningen beløb sig til 144 rigsdaler, godt og vel ⁴⁸), og dem var bymændene ikke til sinds at betale. Det ville blive besværligt og

Fordelingen af markerne ved udskiftningen 1832

Udsnit af kort i Matrikeldirektoratets arkiv.

bekosteligt at føre proces mod dem om disse penge, der beløb sig til godt 20 rigsdaler til hver. Men Møller fandt på råd.

De 7 udflyttere skulle nemlig have 250 rdl. hver i udflytningshjælp fra godset, når gårdene var flyttet ud. Da så tiden kom og hjælpen skulle udbetales, trak godset ganske roligt de 20 rdl. fra de 250⁴⁹⁾. Nu var det bøndernes tur til at føre proces - hvis de havde mod til det. Det havde de ikke.

De indvendige hegn, altså hegnene mellem lodderne indbyrdes, skulle graves af »godsets bønder«⁵⁰⁾, dvs. med arbejdskraft fra andre landsbyer - en slags resterende hoveri. Og gravet blev de, omend med stort besvær, for »bønderne kommer sjældent de bestemte dage til sligt arbejde«⁵¹⁾.

Det var markfoged Seidenfaden, der ledede også denne del af arbejdet. Møller skriver, at han gjorde det med megen flid og akkuratse, og han tilføjer, at »ved slige forretninger opslides klæder og fodtøj, hvorpå denne gamle mand nu har mangel for at værges mod vinterens kulde«, og han anbefaler derfor, at markfogeden får tilstået et gratiale på 40 rdl. ligesom ved udskiftningen af St. Torøje. Og det fik markfogeden⁵²⁾.

8. *Udflytningen af syv gårde 1833-34*

I forbindelse med udskiftningen skulle 7 gårde flyttes ud på marken, de 4 første i sommeren 33, og de 3 sidste i 34.

Allerede da de fire første udflyttere var ved at planlægge deres nye gårdes beliggenhed, dukkede et problem op. Klosteret havde bestemt - og det stod klart og tydeligt i udskiftningsforretningens § 6 -, at de nye stuehuse skulle lægges i gårdenes sydside.

Men det protesterede samtlige udflyttere imod. For med den byggeplan kom deres opholdsstuer til at vende mod nord og ville derved blive mørke og kolde⁵³⁾.

Opholdsstuen måtte de nemlig for enhver pris have anbragt i den side af stuehuset, hvorfra man kunne holde øje med, hvad der foregik på gårdspladsen, og når stuehuset lå syd for gårdspladsen, kom opholdsstuen i så fald til at vende imod nord.

Forvalter Møller, som åbenbart syntes, der var noget i protesten, lod den gå videre til direktionen. Og direktionen fældede den salomoniske dom, at når der både skulle tages hensyn til havens beliggenhed, og til klimaet i opholdsstuen, samt til udsigten herfra til gårdspladsen, så måtte det bedste blive at anbringe stuehusene i gårdenes *østside!*⁵⁴⁾ Denne placering skulle derfor fra nu af gennemføres på hele godset.

Det mærkelige er, at det ser ud som man derpå glemte alt om sagen. Da det kom til stykket, blev stuehusene nemlig anbragt i sydsiden!

At bryde en gård delvis ned (noget blev, som tidligere fortalt, stående) og bygge en ny op var et besværligt og bekosteligt foretagende. Udflytterne skulle da også have hjælp dertil. For det første i penge: fra godset fik de som nævnt 250 rdl., og fra de tre, der blev boende i byen, 610 rdl. til deling⁵⁵⁾. I alt fik hver af udflytterne således 337 rdl.

For det andet skulle de tre, der blev boende i byen, levere 30 læs langhalm hver ⁵⁶), som fordeltes mellem udflytterne, og køre materialer for dem, ⁵⁷), brøndsten og grundsten f.eks., og udflytterne skulle gensidigt bistå hinanden med kørsler det år, de ikke selv flyttede ud.

De nye gårde skulle bestå af gode, solide bygninger, stuehus på mindst 10 fag og udhus i 3 sammenbyggede længer på tilsammen 30 fag. Og der skulle anlægges en have på mindst 4 skæpper land ⁵⁸.

I klosterets korrespondance kan vi følge arbejdets gang:

Midt i december 1832 beder de fire første udflyttere om æbletræer til de nye haver, 24 træer til hver ⁵⁹).

I midten af marts 1833 har de skaffet sig overtømmer og akkorderet med tømrere, nu beder de om at få det undertømmer af eg, som klosteret har lovet dem, desuden noget gærdsel (stave) til bindingsværket og taget, samt en brøndstøtte og en brøndvippe til hver ⁶⁰).

Sidst i juli er gårdene næsten færdige, nu beder de fire om kalk til afpudsning og kalkning ⁶¹), og tilsidst, midt i december, sluttet der af med et par læs egetræ til kragetræer til mønningerne, og dermed er gårdene helt færdige ⁶²).

Det følgende år gentager processen sig med de tre sidste udflyttergårde.

9. Dødsfald og restancer

Som flere gange nævnt var udskiftningen med påfølgende udflytning en indsats, som stillede store krav både til godset og især til bønderne. Der var nogen, det kneb slemt for, og der var en enkelt, der ikke klarede det.

Hvis dødsfald indtrådte, betød det en ekstra belastning. Det skete på tre af gårdene i Gevnø i disse år.

Vi har allerede hørt om Frederik Pedersen i Bousgård. *Lars Johansen* i Vandrigsgården døde den 18. september 1833. Hans søn Niels Larsen overtog straks gården og klarede sig igennem, men det har været en alvorlig sag for ham, at han midt i alle udflytningsudgifterne måtte af med 165 rdl. i indfæstning, som var den engangsafgift, en fæstebonde betalte til godset for at overtage en gård ⁶³).

Værre så det ud for *Ellen Pedersdatter* i den senere Gevnøgård. Hun og hendes mand *Johan Christoffersen* var i juli 1832 flyttet ind i gården og havde betalt 165 rdl. i indfæstning. I september året efter døde Johan, og hun sad tilbage med gæld og tre umyndige børn. Hendes redning kunne bestå i at finde sig en mand med lidt penge, men hvem ville gifte sig til en gård, hvor der skulles skiftes med tre børn, betales ny indfæstning og bekostes udflytning ⁶⁴)?

Hun klagede sin nød for herskabet og fik lovning på, at den mand, hun havde i sigte, skulle slippe for indfæstning - og året efter giftede *Lars Jensen Helsted* sig med *Ellen Pedersdatter* og fik fæstebrev på gården.

I 1830 havde *Carsten Bendtsen* fæstet den gård, der senere fik navnet Toftehøj. Han havde svært ved at klare sig og var ved årskiftet 1831/32

kommet i restance til herskabet for 83 rdl. ⁶⁵). I juli 32 skred man til udpankning og auktion hos ham for 53 rdl., men i den følgende tid øgedes restgælden påny.

Hans gård var blandt de tre, der blev liggende i byen. Han skulle derfor af med 240 rdl. til udflytterne, og det magtede han ikke. Han havde to brødre, der havde stillet ham et lån i udsigt, men de gik fra deres løfte. I 1835 »frassegn« han sig gården. Måske er han blevet tvunget ud ⁶⁶.

10. Afsluttende bemærkninger

1832, 1833 og 1834 var omvæltningernes år for folk i Gevnø. Begivenhederne må somme tider have været ved at tage vejret fra dem.

Naturligvis havde landsbyen også tidligere oplevet forandringer, større eller mindre. Til de større hørte f.eks. indførelsen af holstensk kobbeldrift. Til de mindre en detalje som den omstændighed, at der engang havde ligget en gård på det sted, hvor nu Jens Jørgensen, Lars Olsen og Thomas Klakring havde deres huse ⁶⁷). Livet i landsbyen havde aldrig stået stille. Men forandringerne havde aldrig været større end de havde været til at overskue.

Det, som nu skete, var som et jordskælv. En revne viste sig, som skilte byens lange fortid fra dens fremtid.

Århundrederne igennem, så langt tilbage nogen vidste om, havde byen levet sit rolige liv i årstidsfesternes rytme og med møderne på bystævnet og vedtagelserne dér om pløjning og høst og meget andet.

Nu skulle hovedparten af gårdene flyttes ud. Syv grimme huller i en ellers pæn tandrække. Hvordan ville det gå med det menneskelige fællesskab under de nye forhold?

Bylaget f.eks.? Ville det overleve? De klartskuende kunne nok se, at det ville det ikke. Man kunne mødes på bystævnet endnu nogle år ⁶⁸), men der var ikke rigtig nogen mening med det længere, og da slet ikke efter at de nye sogneforstanderskaber fra 1841 var begyndt at fungere.

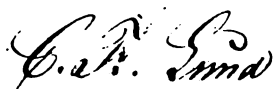
Men var der så meget at sørge over? Det gamle havde overlevet sig selv. Markfællesskabet var blevet en uudholdelig spændetrøje. Med udskiftningen åbnede der sig lysere udsigter. Traditioner, som ikke var andet end gammel slendrian, kunne endelig køres på porten. Opfindsomhed og flid kunne endelig få lov at folde sig ud.

Og i Gevnø kunne man i hvert fald glæde sig over, at udskiftningen var blevet heldigt gennemført. De nye lodder bestod næsten udelukkende af store, reelle firkanter, lette at overse og lægge plan for.

En kraftpræstation havde det været at flytte syv gårde ud, men når man ser bort fra det tovtrækkeri, som bymændene af gammel vane foranstaltede med godset om gravningen af det ydre hegn, havde samarbejdet mellem de to parter stort set været gnidningsfrit.

At det gik så godt og at resultatet blev så vellykket, er der vistnok to mænd, der især fortjener æren for, nemlig for det første *C. F. Lund*, landinspektøren, der lagde udskiftningsplanen, og for det andet *L. N.*

Møller, klosterforvalteren, der som mellemmand mellem bymændene og godsdirektionen viste både smidighed og forståelse for fæstebøndernes vilkår og ønsker.

Kilder:

- Vemmetofte Klosters arkiv, Vemmetofte (i noterne V.K.):
Pakker og protokoller fra årene 1830 til 1835
Jordebøger over Vemmetofte gods fra 1694 til 1832
Matrikeldirektoratets arkiv, København:
Journal for Stevns herred, nr. 29, matrikuleringsarbejde 1809
Forandringssag 1832, Præstø amt, Register løbenr. 283
På gårdene Karlshøj og Vandrigsgård i Gevnø:
Udskiftningsforretning af 4. Okt. 1832*** Husmændenes overenskomst af samme dato*** Fæstebreve og andre dokumenter
I Lyderslev præstegårds arkiv:
Udskrift af 1688-matriklen

Litteratur:

- Chr. H. Brasch:
Vemmetoftes Historie, bd. 3, 1863
G. Begtrup:
Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, bd. 2 og 3, 1803
C. Rise Hansen og Axel Steensbjerg:
Jordfordeling og Udskiftning, 1951
Birte Stig Jørgensen:
Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland, 1967
Birte Stig Jørgensen:
Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt - i: Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, 1970, s. 112 ff.
Claus Bjørn:
Udskiftningsforordningen af 23. april 1781 og dens plads i dansk landbrugs historie - i: Forordning om Jordfællesskabets Ophævelse. Matrikeldirektoratet, 1981
Særnummer af »Landinspektøren«, bd. 30, hæfte 8, 1981, med flere artikler om udskiftningerne.

Noter:

- 1) Til det følgende, se f.eks. Birte Stig Jørgensen, 1967, s. 5ff. og Landinspektøren, 1981, s. 486 f og 497 ff.
- 2) 1688-matriklen, ifl. udskrift fra 1790, i Lyderslev præstegårds arkiv.
- 3) den pågældende gård er præstegården, idet det er denne gårds jorder, udskriften drejer sig om.

- 4) i Kass Høys Agere, fol. 3a i udskriften.
- 4a) I nyere tid har en række forskere fremlagt alternative synspunkter, idet de stærkt har fremhævet *fordelene* ved det gamle markfællesskab, se herom f.eks. Fortid og Nutid, bd. XXIX, hefte 4, 1982, s. 594ff. Der kan imidlertid næppe være tvivl om - som det også vil fremgå af det følgende -, at i den periode, som omhandles i nærværende artikel, var de implicerede parter selv, både godserne og fæstebønderne, enige om at betragte fællesskabet som en ulykke og udskiftningen som en velgering.
- 5) Landinspektøren, 1981, s. 502f. og 523: Udskiftningsaktiviteten kulmineret o. 1800 og er næsten afsluttet o. 1830. - Om rækken af udskiftningsforordninger se f.eks. Landinspektøren 1981, s. 488ff.
- 6) Claus Bjørn, 1981, s. 27ff.
- 7) Om kobbeldriften, se Landinspektøren, 1981, s. 485 og 518. - G. Begtrup, bd. 2, 1803, s. 81 og 83ff. - Brasch, 1863, s. 183ff.
- 8) De solide hegn, beplantet med i reglen pil, spillede en stor rolle, se Begtrup, bd. 1, 1803, 323 f, hvor provst Engelbreths opgørelse over udgifterne derved bringes.
- 9) I byerne under Vemmetofte skulle hver gård kun have een lod i hvert kobbel, Brasch, s. 190.
- 10) Brasch, s. 183f. - Begtrup, bd. 2, s. 83.
- 11) Brasch, s. 192.
- 12) I Journal for Stevns Herred, nr. 29, i anledning af matrikuleringsarbejde 1809, Matrikelarkivet, ses det, at jorderne er inddelt i 11 sædemarker og 2 enghaver, som drives med afveksling af hvede, rug, byg, ærter og havre samt kløver. - Men på kortet (som blev fundet på Vemmetoftes arkiv, noget derangeret og uden betegnelse, men formodes at være en kortlægning af Vemmetoftes jorder på kobbeldriftens tid) er der kun nummereret 9 kobler, hvad der svarer til Brasch s. 189: »I byer, hvor der var præste- og degnejord, skulle denne udlægges for sig, men ellers skulle alle marker under et deles i 9 kobler«. Hvis der kun er 9 kobler, er så de to øverste markstykker=enghaver? Men i så fald bliver det vandlidende stykke, der ligger mellem kobbel 2, 3, 5 og 7, overskydende, det kaldes ellers i Udskiftningsberegningen, Forandringssag, Præstø amt, Matr.ark.,reg. løbenr. 283, for »Enghaven«.
- 13) V.K.IV AA 1-20 Jordebøger for Vemmetofte og Højstrup 1704-1839.
- 14) Begtrup, bd. 2, s. 87ff.
- 15) Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818-28, i: Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, 1970, s. 174ff. (forf. mener, at der snarere bør tales om en dansk kornsalgskrise 1820-25 end om en landbrugskrise 1818-28).
- 16) Brasch, s. 227. Brasch nævner dog ikke Frøslev, som måske blev udskiftet 1803(?), så tallet skal muligvis være højere.
- 17) 7. august 1830, ifl. skrivelse fra direktionen til Møller den 16. aug. 1830, V.K.I., 55b, nr. 333.
- 18) 12. juni 1831, V.K.I., 57a. Niels Pedersen på samtlige bymænds vegne anmoder om, at udskiftningen måtte ske »nu først kommende efterår, at enhver af os kunne få sin jordlod anvist af landmåleren for at vorde dyrket til næste forår, da brakmarken af os tilfælles bliver bearbejdet for igen at høstes i fællesskab. Årsagen, hvorfor vi ville udbede os denne nåde, er: at da nu de bedste jorder omkring byen giver de sidste halme og de yderste som de sletteste nu ligger i hvile og begynder at indtages til bearbejdning, så synes vi nu, at det var den bekvemteste tid til udskiftning, da enhver skete lige ret ved jordens fordeling, og desuden da vi nu har fået løfte om udskiftningen, så ønskede vi gerne, at det skete så snart (som) muligt, da både gård og jordlod desto bedre ville blive passede. På disse, som vi synes, vægtige grunde er vi så dristige at tage os den frihed at henvende den høje direktionens opmærksomhed og nådigst at udbede os bønnehørelse på det ansøgte...«
- Den 23. juli 1831 giver direktionen besked til Møller om at svare, at »omstændighederne« ikke tillader udskiftning af Gevnø før i efteråret 1832, V.K., sst.
- Den 2. maj 1832 henvender bymændene sig igen og beder om, at »landmåleren nu

det snarest muligt måtte vorde os tilsendt, da vi nu har fået forårssæden nedlagt og ved længe at udeblive ville sæden blive nedtrådt og derved til skade for os...« Skrivelsen er på alles vegne underskrevet af Peder Jensen og Niels Pedersen, V.K., sst.

- 19) V. K., Register over indkomne sager, prot. 1831-37: 12-6-31: Anders Mikkelsen m.fl. gårdmænd af Smerup by *gentager* begæringen om byens udskiftning. - 20-09-33: fornyet ansøgning fra Smerup om udskiftning. - 19-10-33: gårdmænd i Lyderslev anholder om at få anvist deres jordloder. - 16-6-37: bymændene i Lyderslev beder om, at deres jorder må blive opmålt til udskiftningen *nu*. - Nogle af disse henvendelser findes samlet i et omslag V.K.I., 59c, 1834.
- 20) Engelbreths skrivelse, dateret 21. juli 1834, findes i ovennævnte pakke og omslag, V.K.I. 59c.

- 21) Møllers skrivelse til direktionen, sst. Men tidligere, nemlig den 6. juli 1833, havde Møller (se V.K., kopibog, udgående breve, 1830ff) argumenteret for at foretrække Lyderslev: Begge byer trængte hårdt til at »adsplittes«, for begge ligger ubekvem for deres jorder, og jorderne behandles langtfra planmæssigt og giver derfor ikke det udbytte, som »disse ellers noksom bekendte gode og stærke jorder kunne og burde frembringe«. Især viser dette sig i kreaturholdet, da »sjældent en bonde i en af byerne holder mere end 4 a 5 køer på 7 tdr. htk., hvad tildels er en følge af byernes usle græsning«. Bønderne forsømmer nemlig kløveren og brakgravning.

Men Lyderslev er mest trængende, da den på begge sider har udskiftede byer. Desuden *optager* disse andre byfolk bestandig Lyderslevs kreaturer, hvorefter Lyderslevs bymænd må frikøbe deres dyr. Endvidere: Lyderslevs hegn på grøftevolden *bortranes* bestandig af omkringboende fattige familier. Hele denne uorden kan ikke bringes ud af verden, før jorderne udskiftes og hver mand bliver i stand til at overskue sin jord. - Dertil kommer, at i Lyderslev bliver det kun nødvendigt at udflytte 5 gårde, i Smerup derimod 7.

Alligevel har Møller i sin senere skrivelse - 15. sept. 34, V.K., I, 59c - skiftet standpunkt: det må indrømmes, at Smerup kom først med sin ansøgning om udskiftning, desuden: i Smerup holdes gødningen tilbage, og hegnene og vandafledningsgrøfterne forsømmes (det gjorde de vel også i Lyderslev, men måske ikke i samme grad).

- 22) Brasch, s. 227.

- 23) V. K. Kopibog, udgående breve, 1830ff, brev fra Møller til direktionen 6. juli 1833: »Forinden Gevnø bys udskiftning er tilendebragt, som i det hele taget ikke kan anses fuldført førend ved slutningen af året 1834, vil det næppe være rådeligt at påbegynde videre udskiftning af de byer, som derom har ansøgt..., siden hertil udfordres meget tømmer, mange penge og arbejde, der vistnok vanskeligt ville kunne tilvebringes, om flere byer på een gang kom under udskiftning. Dette er også et ønske, som undertegnede underdanigst tillader sig at fremføre for den høje direktion (på grund af) det arbejde og de rejser, som ved slig lejlighed påligger mig at udføre og som visselig betager mig meget tid fra mine mange forretninger...«

- 24) Birte Stig Jørgensen, 1970, s. 113ff. - Claus Bjørn, 1981, s. 16ff.

- 25) Birte Stig Jørgensen, 1970, s. 121. - Claus Bjørn, 1981, s. 22. - V.K.I., 59c, Møllers skrivelse af 15. sept. 34, refereret i slutningen af note 21. - Det fremgår også indirekte af ansøgningen fra Gevnø bymænd 12. juni 31, se note 18, »både gård og jordlod desto bedre ville blive passende«. - Ligeledes Møllers kommentar til en ansøgning fra første hold udflyttere i Gevnø: »Som følge af, at byens udskiftning i flere år har været påtænkt, har disse fæstere intet foretaget til deres gårdes opbyggelse eller reparation, altså er de gamle og tømmeret for en stor del aldeles oprådnat« (V.K.I., 58a).

- 26) V. K., Kopibog, udgående breve, 1830ff, Møllers besvarelse af en række spørgsmål fra landinspektør Lund, 14. juni 32.

- 27) Se note 12 om præstejord, og kortet.

- 28) Se note 26. Anførte sted skriver Møller: Skolelæreren i Lyderslev(!) er alt for nogle år siden tillagt anordningsmæssig skolelod af den forrige degnejord, og han er qva skolelærer uberettiget til græsning på byens marker. Følgelig kan han ikke tillægges

videre jord end allerede sket er«.

- ²⁹⁾ Ved skoleloven af 1814 blev degneembederne afskaffet.
- ³⁰⁾ V.K.II, 1a, jordebøger 1694-1831. - V.K.IV AA, 1-20, Jordebøger 1704-1839.
- ³¹⁾ Matr.ark., prot. for Lyderslev sogn, 29 07, fol. 24 (åbenbart i forbindelse med matrikuleringsarbejdet 1809), her nævnes de 6 huse under præsteembedet, med matr.nr. og daværende beboere.
- ³²⁾ Claus Bjørn, 1981, s. 16. På den anden side: »Man kommer... næppe udenom, at en af betingelserne for udskiftningens heldige gennemførelse lå i den velvilje over for hele tanken, der gennemgående må have været til stede hos både ejere og brugere af jorden« - sst.s.22.
- ³³⁾ Møller var tillige landvæsenskommissær, af hvilke der i reglen udnævntes to i hvert amt. De fik til gengæld for at påtage sig dette arbejde rang af kammerråd, hvilken nåde også var blevet Møller til del. Lokalhistorie og Righistorie, 1967, s. 145. - Ludvig Nicolaj Møller var klosterforvalter fra 1819 til sin død i 1836.
- ³⁴⁾ Ansøgningen 12-7-31 er underskrevet af Niels Pedersen alene, ansøgningen 2-5-32 af ham og Peder Jensen, begge ansøgninger findes i V.K.I.,57a og begge vedrører udskiftningen. En ansøgning om tørveskær 8-4-34, V.K.I.,59b, er ligeledes underskrevet af N.P. og P.J. - Var Peder Jensen oldermand i disse år? - Da der skal udmeldes gærdesynsmand, foreslår Møller for Gevnøs vedkommende Niels Pedersen (31-10-33, V.K., Kopibog, udgående breve, 1830ff). - I udskiftningsforretningen er Niels Pedersen og *Hans Larsen* i Egedesgård de eneste, der selv er skrivende, de andre - også Peder Jensen - undertegner med ført pen.
- ³⁵⁾ Lokalhistorie og Righistorie, 1967, s. 145. - I Matr.ark., Forandringssag, Præstø amt, løbenr. 283, ses alle udregningerne. Der er 4 spalter, først en spalte med de jordstykker, der tillægges hver gård, dernæst angives hvert jordstykkets »virkelige størrelse i kvadratalen«, i tredje spalte den anslåede bonitet, kaldet »takst mod 24«, f.eks. 23, når boniteten er meget høj, eller 6, når den er ekstremt lav, og i sidste spalte angives den »reducerede størrelse i kvadratalen«.
- Et eksempel: Vandrigsgårdens først nævnte jordstykke - i Vandingsmarken - er 51.095 kvadratalen i virkelig størrelse. Stykket er vurderet til bonitet 20. De angivne kvadratalen divideres så med 24 og ganges med 20, og det reducerede mål noteres: 42.579. Der tillægges nu gården så mange jordstykker af den og den kvalitet, at man i alt når op på de 480.238 reducerede kvadratalen, eller godt 34 tdr. land, som er det mål, der kan tillægges hver gård.
- ³⁶⁾ 2-5-32, V.K.I.,57a. På bønskrivelsen er med anden skrift tilføjet: Resolution henlægges, da sagen er i gang.
- ³⁷⁾ V.K., Kopibog over udgående breve, 1830ff.
- ³⁸⁾ Datoerne for landinspektørens rejser, taksationen og den senere afpælning, fremgår af den regning, han den 18-12-32 fra København sendte godset. I diæter beregnede han sig 4 rdl. pr. dag, for befordring Kbh-Vemmetofte retur havde han lagt 16 rdl. ud. For »delingen«, 522 tdr. land a 10 sk. = 54 rdl. 36 sk. Denne »deling« er noteret i forbindelse med den første rejse, skulle det ikke snarere være benævnt »taksationen«? - For den anden rejse beregner han sig det samme i befordring og diæter, men her kommer »for at forfatte en hartkornsfordelingsberegning over byens samtlige jorder«: 25 rdl., og for en kopi af kortet til brug ved indberetningen om udskiftningen: 12 rdl. I alt 163 rdl. 36 sk. - V.K.II,161b.
- ³⁹⁾ Udskiftningsforretningen er ikke fundet hverken i Matr.ark., Landsarkivet for Sjælland eller Rigsarkivet. Men genpart deraf befinder sig på Vandrigsgården.
- ⁴⁰⁾ V.K., Kopibog over udgående breve, 1830ff, brev fra Møller til direktionen 27-3-33. Brevet handler om muligheden for at skaffe Frederik Pedersens søn hjælp, men indledningsvis refereres - heldigt! - forløbet af udskiftningsforretningen.
- ⁴¹⁾ Skrivelse fra direktionen til Møller 18-5-33, V.K.II,163b. Hjælpen må ikke udbetales på een gang, men efterhånden som byggeriet skrider frem, og Møller skal holde opsyn med, at pengene bliver benyttet på »den sparsommeligste og bedste måde«.

- 42) Fæstebrevets dato fremgår af Jordebog 1832, V.K.II, 1b. Her kan også landgilde for hver gård og husafgifter for de 5 fæstehuse ses.
- 43) Afskrift af husmændenes overenskomst af 4-10-32 findes på Vandrigsgården. Der står, at ved den er »undertegnede 5 husbeboere, som hidtil har nydt ret til gødskning og græsning hos byens gårdbeboere... tiltænkt jord i stedet for fornævnte rettigheder«. Forretningen er underskrevet af de fem husmænd, alle med ført pen. - Om husmændenes situation i forbindelse med udskiftningerne se Birte Stig Jørgensen, 1967, s. 51f. og 60f. - Rise Hansen og Steensberg, 1951, s. 317f. - Landinspektøren, 1981, s. 507, 519 og 521. - Claus Bjørn, 1981, s. 20f.
- 44) V. K., Kopibog, udgående breve, 1830ff, brev fra Møller til Lund med besvarelse af en række spørgsmål, pkt. 5: »Da der ikkum er meget lidet jord til byen, tror jeg ikke, den kan tåle at afgive en huslod for hver gårdlod, men jeg tror at indskrænke disses tal til de 4 huse i byen«. Her har Møller glemt det femte hus, ligesom man glemte det ved 100-årsjubilæet, så der kun kom 4 husmandssten i mindeanlæggets annek. Men senere i skrivelsen kommer Møller i tanke om forglemmelsen: »Slutteligen må jeg tilføje, at da Vissemosehuset har rettighed hos bønderne til græsning etc, vil også dette hus blive at tildele en jordlod. Derimod er jeg af den formening, at det såkaldte Skidenledhus, som af bønderne for mange år tilbage er opbygget, hvoraf besidderen svarer til bønderne og ikke til klosteret, ej kan komme i betragtning til jord, siden huset er klosteret uvedkommende« (hvoraf omvendt synes at fremgå, at Vissemosehuset svarer til klosteret og er et fæstehus).
- 45) § 6: »lader efterstå 6 fag forsvarligt hus med fornøden indretning til beboelse for en husmandsfamilie«.
- 46) V.K.I., 58b, anmodning fra Niels Larsen 22-9-33. - V.K., Kopibog, udgående breve, 1830ff: Møller kommenterer 3-10-33 Niels Larsens ansøgning. Han anbefaler lejemålet. Han har selv gjort det klart for Niels Larsen, at han skal betale leje for begge huse, men han foreslår direktionen, at han, i betragtning af de store udgifter, han for tiden har, kun kommer til at betale 6 rdl. sølv årlig for det hus, faderen selv har bygget, mens han for det andet betaler de sædvanlige 12 rdl. og for pladsen 1 td. byg.
- 47) V.K., Kopibog, udgående breve, 1830ff, skrivelse 15-2-33 fra Møller til direktionen.
- 48) V.K.II, 163a og 163b. I 163a under udgifter, i jordebogsregnskabet, ses: »Ifl. den høje direktions ordre af 29-4-1833 nr. 90 betalt for det udvendige hegns istandsættelse ved Gevnø by... 144 rdl. 88 sk. Dette beløb bliver at refundere jordebogskassen af Gevnø bys gårdmænd såsnart disse erholder den dem tilståede udflytningshjælp af klosteret«. Ud for dette ses i marginen et »Påses«, yderligere forstærket med et NB med to streger under!
- I 163b findes en kvittering af 9-11-32 underskrevet med ført pen af *Rasmus Jensen*, som har modtaget 12 rdl. 24 sk. for gravning af 98 roder (1 rode = 8 alen) grøft, og en erklæring, dateret 20-6-33, hvorved Seidenfaden egenhændigt, men med vaklende skrift, bevidner, at hmd. *Mads Rasmussen* af Gevnø med 9 mænd har gravet godt 1000 roder grøft, dels dobbelt og dels enkelt, og nedenunder har Mads Rasmussen og *Thomas Klakring* kvitteret for modtagelsen af 132 rdl. 4 mk.
- 49) På Karlshøj fandtes for branden i januar 1983 et papir fra klosteret med »Forklaring over den udflytningshjælp, som tilkommer... 4 udflyttere fra Gevnø og hvad derudi bliver at likvidere ifl. den høje direktions ordre af 12. april 1834«.
- Fra hver af de fires udflytningshjælp trækkes udgiften til det udvendige hegn, desuden skatter og afgifter for et halvt eller helt år, og endelig forskellige individuelle beløb. Den heldigste af de fire slipper med at skulle have godt 78 rdl. trukket fra. Den mindst heldige får underskud, det er Niels Larsen i Vandrigsgården. Han skal af med indfæstnings- og fodedpenge 165 rdl., for de udvendige hegns istandsættelse 20 rdl. 68 sk., til herredsfogden for synsforretningen ved gården og de to huse 2 rdl. 91 sk., for skatter og afgifter i første halvår af 1834 70 rdl. 61½ sk., ialt 259 rdl. 28½ sk. Han skal derfor af med 9 rdl. 28½ sk.
- 50) V.K., Kopibog, udgående breve, 1830ff, Møllers skrivelse til direktionen 15-2-33. -

Hoveriet på Højstrup var stort set ophævet 1806, dvs. afløst af en afgift på 40 rdl. Men adskillige forpligtelser var tilbage, f.eks.: »Endvidere forpligtes han til deltagelse i de arbejder og kørsler, som ved bøndergårdes udflytning og jorders indgravning ved udskiftning kan efter anordningerne kræves af enhver fæster« - § 8 i fæstebrev for Niels Larsen, 21-7-34.

- 51) V.K., Kopibog, udgående breve, 1830 ff, skrivelse fra Møller til direktionen 18-11-33.
- 52) Sst. - Seidenfaden har ansøgt om gratialet 3-10-33, V.K.I., 58b: »... da jeg såre højliggen trænger dertil for at kunne anskaffe mig nogle nødvendige klædningsstykker og andet for mig nødvendigt...«. 11-12-33 kvitterer Seidenfaden for modtagelsen af beløbet, underskriften er nu meget vakkende (V.K.II., 163b). Seidenfaden døde det følgende år. - Stillingen som markfoged er omtalt hos Begtrup, bd. 2, s. 87: »Ved Vemmetofte gods holdes en markfoged, som lønnes med 30 rdl., han har et hus og noget brænde, hans pligt er at efterse, at bønderne behandler deres jorder vel«.
- 53) Det begyndte med, at *Lars Johansen* i Vandrigsgården - V.K.I., 58a - ansøgte om at måtte lægge stuehuset i nordsiden, men med følgende begrundelse: »Pladsen, som er mig anvist til at opbygge gården på, er norden for et meget godt vandingssted, derfor synes mig, at staldlængden lå bekvæmst derved, eftersom kreaturerne (i så fald) var nær ved vandet - og desuden ville det medføre megen fugtighed i stuerne, om denne længde blev opbyggt i nærheden af vandet«. Men i sine anbefalende kommentarer hertil erklærer Møller - sst. - at udflytterne »alle eenstemmigen« foretrækker at lægge stuehuset i nordsiden, med den i teksten anførte begrundelse.
- 54) Skrivelse fra direktionen til Møller 27-4-33, V.K.I., 58a.
- 55) Udskiftningsforretningen § 9 og 10
- 56) Udskiftningsforretningen § 4
- 57) Udskiftningsforretningen § 5
- 58) Udskiftningsforretningen § 6. Det fremgår af synsforretning 10-1-34 i Niels Larsens gård, at man ikke altid (måske aldrig?) holdt sig til det fastsatte minimum. Vandrigsgården stuehus beskrives ved denne synsforretning således:
»Stuehuset består af 13 fag, egeunder = og fyrreover = tømmer i fod, klinede vægge og stråtag, rygget med kragtræer, bræddegavle i begge ender.
Indrettet fra den østre ende:
3 fag til øverststue med 2 indlagte døre, hvorfor engelske låse og 6 fag vinduer samt bræddegulv,
2 fag til mellemstue med 2 døre og 2 fag vinduer,
3 fag til dagligstue med 1 dør og 4 fag vinduer,
1 fag til forstue med skorsten og bageovn med skur, hvorfor 1 hel- og 2 halvdøre,
3 fag til bryggers med 2 døre og 1 fag vinduer, og
1 fag til ølkammer med 1 dør og 1 fag vinduer.
Loft over samtlige fag. Alt i god og forsvarlig stand og uden mangler«.
(»skur«: det dække, der beskytter den del af en bageovn, der rager ud i det fri).
- 59) V.K., Kopibog, udgående breve, 1830ff, skrivelse af 15-12-32. - Kirsebærtræer kunne de måske selv skaffe sig? Kirsebærrene spillede formodentlig endnu en vis rolle på Stevns. Begtrup fortæller (bd. 2, s. 305f.): »I Stevns herred har de fleste gård- og husmænd havepladser med frugttræer, især kirsebær, æbler og pærer. En gårdmand kan i gode åringer sælge 50-100 fjerdinge. Adskillige perser most, og nogle har den meget god af smag, som ung vin, og meget klar. Hos andre derimod er den tyk, brun og sur. I hele Tryggevælde amt lægger bonden sig efter kirsebærhaver. Man finder ofte hos en udflytter, at han har plantet 50 og flere unge kirsebærtræer. Det er de små sorte kirsebær, som bruges til syltning. De gror overmåde villigt og er meget frugtbærende. Af en slig kirsebærhave kan bonden i gode år løse 30-40 rdl. Han kører fra sin gård om aftenen, næste dags formiddag er han på Københavns torv, og efter 40 timers forløb kan han være hjemme med 20-30 rdl. i sin lomme, og undertiden mere!«
- 60) V.K.I., 58a, 22-3-33, ansøgning fra de fire udflyttere, specificeret fra hver af dem. Møller kommenterer og anbefaler stort set ansøgningerne, dog har tre af ansøgerne

bedt om mere end rimeligt er, der må kunne bruges mere af det gamle tømmer fra bygningerne inde i byen. Møller giver materialforvalter Thaning besked om brøndstøtter og brøndvipper.

- 61) V.K., Kopibog, udgående breve, 1830ff. Skrivelse fra Møller til direktionen 22-5-33: »Da de 4 udflyttere af Gevnø, der nu næsten er færdige med deres gårdes opførelse, har henvendt sig til mig om at måtte erholde hver een tønne stenkalk til sammes ind- og udvendige afpudsning og kalkning...«
- 62) V.K. Register over indkomne sager, prot. 1831-37, 14-12-33 (men anført som nr. 1 1834). At det drejer sig om et par læs, formoder jeg efter den ansøgning, som de tre 1834-udflyttere sender præcis årsdagen efter, og hvor det drejer sig om »to læs egetræ eller så meget som behøves til dette brug«.
- 63) Egentlig 150 rdl. i indfæstning og 15 rdl. i fogedpenge, se Niels Larsens fæstebrev af 21-7-34, tekstens slutning.
- 64) V.K.I.,59b, Ellen Pedersdatters ansøgning til direktionen 10-10-33: »thi enhver, som har nogen formue, undslår sig ved at indtræde i ægteskab med en enke, hvor børnepenge, gårdens udflytning og fæste hermed er forbunden, hvorfor jeg har det håb til det høje herskab, at min underdanigste begæring måtte forundes bønnhørelse, og at De ville hjælpe en enke, som ellers ville blive sat i den bedrøveligste forfatning«. - I skrivelse til direktionen af 12-10-33 (V.K., Kopibog, udgående breve 1830ff). anbefaler Møller, at den mand, der vil gifte sig med hende, slipper for indfæstningen. - Sst.: 10-11-33 indsender Møller til direktionens godkendelse en fæsteforestilling for ungkarl Lars Jensen af Helsted på gården, med forpligtelse til at ægte enken.
- 65) V.K.I.,57b, liste over restancer pr. 31-12-31. Ifl. resolution af 12-7-32 foretages der udpanntning og auktion for 53 rdl. 4 sk., og for de resterende 15 rdl. har Carsten Bendtsen været indkaldt for forligelseskommissionen. - V.K.I.,59a, oversigt over restancer 1833: Carsten Bendtsen skylder nu godt 61 rdl. Han indstilles underdanigst til nogen henstand. - V.K.I.,59b, 7-5-34: Carsten Bendtsen har ikke kunnet betale den udflytningshjælp på 240 rdl., han var sat til. Han har tid efter anden afdraget på beløbet, men 120 rdl. mangler endnu. Det har ikke fra Møllers side skortet på »alvorlige erindringer til fæsteren om erlæggelsen af hans udflytningshjælp, men da Carsten Bendtsen er en fattig mand, som ikke uden ved lån var i stand til at udrede de 240 rdl. sedler, han havde forbundet sig til at betale for sin lod, og de ham givne løfter om sådant lån af hans to brødre var blevet uopfyldt, så har han af den årsag ikke været i stand til nøjagtigt at opfylde sin forpligtelse. For nærværende tid anser jeg det for en aldeles umulighed for Carsten Bendtsen at tilvejebringe de resterende 120 rdl., men dersom han, som meldt, nådigst må forundes henstand med betalingen til næste høst, håber jeg, han vil rede for sig, og formenes underdanigst, at det kunne pålægges ham at svare renter af pengene, imedens de hos ham har været indestående«. Møller foreslår iøvrigt, at man for fremtiden går mere kontant til værks og forlanger udflytningshjælpen fra indloderne betalt straks, om fornødent at der deponeres sikkerhed i kgl. obligationer.
- 66) V.K.IV BB 69a: 20-8-35 fæster *Ole Frederiksen* af Lyderslev den gård i Gevnø, matr. nr. 5 (gl. matr.), som Carsten Bendtsen sidst beboede og frasagde sig. Han skal betale noget til den forrige fæster *Anders Nielsens* enke, og hun skal have til beboelse et indsidderhus på gårdens grund, som den nye fæster skal vedligeholde. - Carsten Bendtsen har altså også haft en aftægtsydelse at slås med.
- 67) V.K.IV AA, Jordebog 1761 og 1772.
- 68) Om bylagets svindende betydning se Poul Meier: Danske Bylag, 1949, s. 54f.

Palle Jensen:

Dybsøs historie

med et arkæologisk bidrag af Axel Johansson.

Formålet med denne artikel er at give en mere samlet beskrivelse af Dybsøs topografi og historie, anvendelse og beboere, end det hidtil har været tilfældet. Dette sker for at henlede opmærksomheden på denne kulturhistoriske perle.

I forhold til øens ringe størrelse og det beskedne indbyggertal, den har huset gennem tiderne, foreligger der et temmelig fyldigt materiale om Dybsøs historie, men øen gemmer sikkert endnu mange spændende ting og løsninger på uafklarede spørgsmål under sit græstørvsdække.

Øens topografi

Dybsø blev overtaget af staten den 1. september 1976 og administreres nu af miljøministeriet. I kirkelig henseende hører den under Vejlø sogn i Hammer herred.

Øens areal er på ca. 130 ha., og den udgør en ydre front af den sydsjællandske dobbeltkyst, idet den adskiller Smålandsfarvandet fra den laguneagtige Dybsø Fjord. Imellem Dybsø og halvøen Svinø i syd er der et ca. 50 meter bredt og indtil 7 meter dybt strømførende løb, Dybsø Strøm, hvor igennem Dybsø Fjord får fornyet det meste af sit vandindhold. I nord mellem Dybsø og Enø Stubbe er der et noget bredere løb. Vanddybden her er ringe, og en stadig tilsanding synes langsomt at forene de to øer. Således har Tyresandet passeret Enøs sydspids 20 meter ude i Smålandshavet, men den yderste del af denne sandaflejring ligger dog endnu ca. ½ meter under daglig vande.

Dybsø er lav og langstrakt, ca. 2,7 km i nord-sydlig retning, mens den på det bredeste sted er godt 1 km. Øen består hovedsagelig af marint forland, der er opbygget mellem morænebakker af kalkrigt ler. I den nordlige del hæver Humlebakke sig indtil 6 meter som en skarp stævn mod nord, afskåret af stejle tilgroede klinter mod nordvest og nordøst. I strandengene øst for Humlebakke findes en lav moræneholm. I sydenden ligger den ligeledes 6 meter høje morænebakke Sønderhoved med stejl, rå klint mod syd og sydvest. Den er hårdt udsat under vestenstormene, og det siges, at der på 85 år er bortvasket omkring 50 meter af Sønderhoved.

Mellem de to morænebakker Sønderhoved og Humlebakke strækker sig i nord-sydlig retning to brede systemer af strandvolde. Det østligste og ældste, der når højder indtil 3 meter, forløber op midt gennem øen. Det vestlige og lavere fortsætter ude på lavt vand vest for Humlebakke i

Tyresande, der er tørt ved lavvande. Mellem de to strandvoldssystemer er et lavere og fugtigt bælte med flere mindre søer. Øens nordlige og østlige del består af strandenge, der falder svagt mod Dybsø Fjord. Disse enge er gennemtrukket af et net af loer, og de er under svagere vækst mod øst.

Hele øen henligger nu uopdyrket under afgræsning af får og ungvæg. Kun på Sønderhoved og Humlebakke, samt på den nordligste del af den østlige strandvold, findes der mindre beplantninger. Hertil kommer spredte forekomster, hovedsagelig af pil, der indfandt sig i perioden op mod statens køb, da øen ikke var under afgræsning.

Dybsøstrømmen i århundredets begyndelse. Ved bredden en drivkasse tilhørende »Peder Fisker«, Svinø. Ved broen til højre står Dybsømanden i sin smakke, der har sejlene rullet op omkring krydsbommene. I baggrunden Dybsø med landgangsbro og til venstre Dybsøhuset omgivet af sit anselige hegn. (Foto reproduceret af Peter Nissen I/S, Esbjerg).

Kulturhistoriske mindesmærker

På Dybsø findes et system af højryggede agre, der er et synligt levn fra 1600-tallets jorddykningsmetode, og som sammen med gårdtomterne syd for Humlebakke fra samme tid må betragtes som en enestående helhed. Noget tilsvarende findes i den nedlagte landsby Stokkerup ved Eremitagen i Jægersborg Dyrehave. Desværre blev en del af de højryggede agre på Dybsø delvis forstyrret ved øens opdyrkning i begyndelsen af 1960-erne. De synlige agre udgår fra kronen af den østlige strandvold og forløber ud i strandengene mod fjorden. Således var der etableret afløb for vandet ved de render, der opstod på grund af den gentagne sammenpløjning.

Langs nordkanten af den sydlige morænebakke Sønderhoved, som ligeledes var opdyrket i 1600-tallet, findes resterne af det gærde, som adskilte den dyrkede jord fra græsgangene. Gærdet strækker sig fra kysten i vest langs bakkefoden til ferskvandsdammen nord for Dybsømandens hus. Fra dette sted og ned til selve Sønderhoved har der sandsynligvis været et risflettet hegn, da der ikke ses nogen vold i terrænet her.

Fra nyere tid eksisterer endnu Dybsømandens hus.

En af de tydeligste ringformede grøfter.

På øens nordligste strandeng helt ude ved fjorden findes henved 10 cirkelrunde grøfter med en lille højning i midten. Ingen kunne give en acceptabel forklaring på disse, før en ældre strandjæger fra Åderup oplyste, at det var gåsegrave. De var vel blevet gravet i 1930-erne på Gavnøskytens foranledning og blev anvendt ved gåsejagt. Jægeren kunne således ligge næsten uset og få fint skud, uanset hvilken retning gåsetrækket nu kom fra.

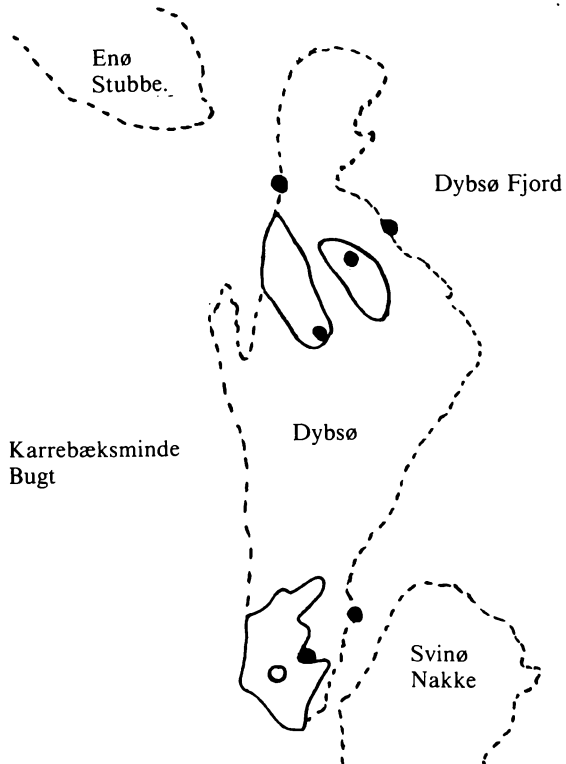
Palle Jensen

Dybsø i oldtiden

I slutningen af jægerstenalderen for mere end 6.000 år siden ¹⁾ må Dybsø have været opdelt i et par småøer af noget større udstrækning end de nuværende morænebakker Humlebakke og Sønderhoved, samt én eller flere holme. Stenalderbopladsernes beliggenhed tyder på, at dannelsen af marint forland endnu ikke var påbegyndt eller var af ringe omfang. Øens største boplads fra sen jægerstenalder ligger således på nordsiden af dammen ved gårdtomterne syd for Humlebakke, ved roden af det store østlige strandvoldssystem. Den senere marine nedbrydning af Humlebakke og Sønderhoved er af ukendt omfang og røbes kun ved de udvaskede store sten ud for disse moræneformationer. Tilsyneladende kulminerer havstigningen i sydlige Sjælland først i tidlig jernalder. ²⁾ Samtlige boplads fra jægerstenalderen, der må have ligget umiddelbart ved den datidige strand, er da også omlejrrede under en senere havstigning. Ved udgravningen af en boplads ved Fiskerhuset på Ydernæs i Næstved blev det konstateret, at denne havstigning på dette sted har nået en højde af knap 1 meter over nutidens vandstand.

Jægerstenalderens øer og holme på Dybsø har sikkert været mere eller mindre dækket af skov og krat af løvskov med småbladet lind som den dominerende træart. Talrige holme og rønner i de omgivende farvande har givet ynglemuligheder for søfugle og sæler, mens der har været længere

*Stenalderboplads
på Dybsø: Udfyldt
cirkel: boplads
fra Ertebøllekul-
turen. Åben cirkel:
boplads fra
dolk-tid. De
nutidige kystlinjer
er angivet med
punkteret linje.
Hvor denne falder
sammen med den
nutidige kystlinje,
har der foregået en
havnedbrydning
af landet siden
stenalderen.*

afstande til datidens skovland øst og syd for fjorden med jagtmuligheder på større landvildt.

Ved de arkæologiske undersøgelser på Dybsø, der fandt sted i 50-erne og 60-erne, blev der fundet 6 bopladser fra den fisker- og jægerkultur, som arkæologerne benævner Ertebøllekultur og daterer til tiden omkring 5.200-4.200 f. Kr. Samtlige disse bopladser tilhører et sent afsnit af denne kultur, hvor man anvendte talrige symmetrisk fladhuggede skiveøkser af flint og havde kendskab til brænding af lerkar. To af bopladserne ligger ved henholdsvis nord- og sydenden af Humlebakke, to ved og på moræneholmen i engene øst for Humlebakke og to på østsiden af Sønderhoved. De fordeler sig således jævnt på disse moræneformationer, men ikke efter deres størrelse. Den umiddelbare tilknytning til datidens strand røber, at beboernes aktiviteter ikke så meget har været vendt mod landet som mod farvandene og holmene udenfor. Her har været mulighed for fiskeri, ægindsamling og fangst på søfugle, sæler og småhvaler som marsvin. Endnu ind i dette århundrede har bønderne på det vestlige Svinø drevet fangst på marsvin med net, når marsvinene fulgte sildestimerne ned i dette farvand ³⁾.

Desværre er der ikke normalt bevaringsforhold for knogler på Dybsø omlejrede stenalderbopladser. Kun på den store boplads ved gårdtomterne er der ved prøvegravninger i kulturlaget fundet dyreknogler. En mere omfattende arkæologisk undersøgelse her kunne måske bidrage med vigtige oplysninger om disse fangstfolks levevis, om de kun opholdt sig på disse småøer og holme i visse fangstsæsoner, og om de supplerede fangsten med landvildt fra den anden side af fjorden.

Også i bondestenalderen har Dybsø været besøgt af mennesker. Efter oplysning fra fisker Helmer Christiansen, Svinø, er der fundet et par slebne tyknakkede flintøkser sammen med lerkarskår i strandbrinken på nordvestsiden af Sønderhoved. Inde midt på Sønderhoveds moræneland fandtes under øens opdyrkning i begyndelsen af 60-erne en del flintredskaber af dolktids typer fra bondestenalderens slutning (2400-1800 f. Kr.). Fra samme tid stammer et brudstykke af en flintdolk, fundet på Humlebakke ligeledes under opdyrkingen. I det mindste det større fund fra Sønderhoved tyder på en fast bosætning på øen i stenalderens slutning, muligvis i forbindelse med opdyrkning, da denne plads ligger inde på morænelandet i modsætning til jægerstenalderens kystbundne bopladser.

Fra bronze- og jernalder kendes ingen fund fra Dybsø, men i Dybsøstrømmen har en svømmedykker fundet et såkaldt bombeformet lerkar fra vikingetid eller middelalderens begyndelse. Det kan være tabt i dybet under losning eller ladning, da Strømmen er en gammel naturhavn, men det kan også være tabt under gennemsejling. I denne forbindelse er det værd at gøre opmærksom på, at der i det høje bakkeland syd for Vester Egesborg ved den inderste del af Dybsø fjord i midten af 60-erne fandtes en stor bebyggelse fra vikingetid.

Axel Degn Johansson

Øen i middelalderen

Første gang Dybsø optræder i en skriftlig kilde er i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Under Ø-listen står kun øens navn. På andre øer er ofte nævnt en dyreart, hvorved man var i stand til at se, hvilke jagtmuligheder, der fandtes på øen. På Dybsø har der tilsyneladende ikke været noget attraktivt jagtbytte, som var værd at nævne.

Når Dybsø optræder i kongens jordebog, er det ikke ensbetydende med, at den tilhørte kongen, idet man betragtede øer, som man kunne ride over til, i modsætning til at sejle, som sjællandske tilliggender⁴). Det vil sige, at Dybsø allerede i 1200-tallet hørte under bispestolen i Roskilde, og den har måske været bebygget.

I Roskildebispens jordebog fra 1370-erne oplyses det, at der på Dybsø var to gårde, som hver betalte en lerkrukke smør og et svin i landgildeafgift⁵).

Bispens administration af disse gårde er givetvis sket fra den bispegård, der lå på Svinø helt frem til 1410, hvor den blev nedlagt, fordi Svinø blev skænket som gave til det nyoprettede kloster på Gavnø. Herved skiltes Dybsøs og Svinøs veje i 200 år.

Dybsø hørte endnu i 1490 under Roskilde, da tings- og sognevidner oplyser, at Dybsø og Dybsø Fang har »... werit wildett och wkiert...« og ligget i rolig hævd til bispens gård i Roskilde i 50 år⁶). Vi ved, at det var en længere tidsperiode, måske 250 år, men vidnerne har tilsyneladende ikke udtalt sig om mere, end de selv kunne huske.

Tilhørsforholdet til Roskildebispens varede endnu omkring 50 år, men ved reformationen i 1536 afstod bispens store dele af sin ejendom til kongen, og i Roskilde kapitels jordebog fra 1568 er Dybsø ikke optegnet⁷).

Dybsø kommer under Gavnø, og gårdbrugene nedlægges

Det nye ejendomsforhold har vel næppe fået den store betydning for de to gårdfæstere på øen, men allerede i begyndelsen af 1600-tallet opstod nye tanker med den. Dette ses i et brev fra kong Christian d. 4., dateret 5. marts 1602, til lensmanden på Vordingborg slot, Henrik Lykke. Han befales heri til at ødelægge de to gårde og lægge dem under ladegårdens drift, således at kongens unge heste kunne få græs og høslet der. De to gårdfæstere skulle tilbydes andre gårde i lenet og landgildeafgiften slettes af jordebogen.

Tilsyneladende må Christian d. 4. have hørt om det gode græs på øen, siden han fremsatte en så voldsom befaling, for man havde i forvejen store dele af Avnø udlagt til græsning. Hvis det var hensigten at bjærge hø fra Dybsø, har kongen ikke været klar over de besværligheder, det ville medføre.

Befalingen blev ikke udført, måske på grund af de nævnte vanskeligheder eller måske, fordi øen lå så afsides i forhold til ladegården. Den 18. november 1607 begærede Henrik Lykke øen til mageskifte med en gård i Nørre Vallenrød.⁹) Allerede den 17. december 1607 var sagen færdigbehandlet, og øen bortskødes med de to gårde, herlighed og fiskeriet¹⁰).

Hvilken interesse kunne Henrik Lykke have i at erhverve Dybsø? Da hans nærmeste gods var Gisselfeld, kan der ikke have været tale om at erhverve jord i dennes nærhed. Derimod kan det tænkes, at han ville skjule, at nedlæggelsesordren ikke var udført, eller måske så han en mulighed for en god handel. Givet er det, at tilhørsforholdet til Gisselfeld var kortvarigt ¹¹).

Dybsø kom under Gavnø gods i begyndelsen af 1600-tallet, og her forblev den over 350 år frem til 1976, for det meste soim ubeboet, hvilket allerede begyndte i 1600-tallet.

I perioden fra 1610 til 1625 nævnes kun én beboer på øen, nemlig Thommas Jensen ¹²). Meget tyder på, at den ene gård var ved at gå i forfald. Fra 1625 til 1645 nævnes brødrene Hans og Jørgen Holdt. De har muligvis været fælles om den ene gård, da deres landgildeafgift i 1643 kun opgøres til en tønne smør, hvilket var en meget lav afgift, når der sammenlignes med det øvrige gods ¹³).

For mig at se må markdriften på øen være aftaget betydeligt til fordel for en mere intensiv brug til græsning, hvilket også landgildens art peger på.

Markdriften ophørte sandsynligvis omkring 1645, da der fra dette tidspunkt ikke nævnes beboere på øen, og en videre drift uden fastboende ville være alt for tidskrævende.

Kort over øerne ved Dybsø Fjord. Kortet er noget fortegnat, det bemærkelsesværdige ved kortet er, at der er tegnet signatur for bebyggelse på (Tieben Søe) Dybsø ca. 1650. ¹⁴.

Gårdene eller den ene gård stod ubeboet fra 1645 til omkring 1680, men de er ikke blevet brudt ned, for korttegneren, som flyttede fra kirketårn til kirketårn for at tegne, så dem og indtegnede dem. I matriklen fra 1664 oplyses det om Dybsø: »Tilforne haffuer ligged Twende gaarde paa og nu brugis under Gauffnøe gaard«¹⁵).

Hvis man skal tage sætningen bogstaveligt, må det betyde, at godset anvendte øen til græsning for dets kvæg, men om denne omstændighed har været årsagen til indstillingen af markdriften, er ikke givet. Godset havde nemlig i samme periode økonomiske problemer og samtidig vanskeligheder med at finde fæstere til gårdene, og da har Dybsø nok været meget lidt eftertragtet med dens afsides beliggenhed langt fra de normale landsbyfællesskaber. Det er således min opfattelse, at gårdene på Dybsø blev forladt på grund af manglende fæstere, samtidig med at driften ikke var rentabel, og i stedet blev den udnyttet af godset til græsning.

Matriklen 1682 og gårdene på Dybsø

Øen blev i begyndelsen af 1680-erne igen beboet og markdriften delvis genoptaget. Derfor blev Dybsø også opmålt i forbindelse med udfærdigelsen af matriklen 1682-88. »Anno 1682 dend 5. september. Er landmaalingen begyndt paa Dybsøe Liggendis westen for Svinøe og udi Weiløe Sogn og tilhører Velbaarende Knud Thott til Gauffnøe, derpaa hauffer tilforne verhed Twende bønder Gaarde som for lang tiden siden lagt under forn. (førnævnte) Houfed gaards Taxt. Og findes nu derpaa. Mens een gaard som bebois af Hans Christensen Ladefoged...«

Opmålingen viser, at øen var delt i to marker og en fæled. Den første mark kaldes Sønder Hofued Wenge og lå i den sydlige del af øen. Marken var inddelt i 15 agre og ialt 8½ tdr. land god jord, og desuden var der 2 agre med ½ tdr. land dårlig jord.

I fælleden lå to sløyer på ialt 12 tdr. land »... som til Pløjeland uddød og nu til græsgang udlagt...«. Jordens kvalitet var meget ringe, og den blev ikke takseret som landbrugsjord. Det omtalte »uddøde« pløjeland må være en del af de endnu synlige højryggede agre øst for den østlige strandvoldsryg. De må da dateres til tiden før 1645.

Den anden mark, »Nordre Wenge Liggendis Nordre og Østen for Gaarden...« var inddelt i 15 agre med meget varierende kvalitet, ialt 20½ tdr. land, hvoraf 2 tdr. land var lagt ud til græsning.

Således var der ialt 27½ tdr. land landbrugsjord på Dybsø. Engene blev takseret til at yde 45 læs hø årligt.

Disse oplysninger skulle derefter omregnes til en hartkornsansættelse i modelbogen. Agerjorden blev sat til 7 tdr. og 7 skp., hvilket var meget rimeligt, men engene var opvurderet til at yde 100 læs hø, og desuden nævnes der 40 høveder på årlig græsning. Værdien af dette ansættes til henholdsvis 6 tdr. 2 skp. og 2 tdr. 4 skp., hvilket var i modstrid med den almindelige omregningsskala. Her skulle der 24 læs hø til 1 td. hartkorn og 24 høveder til 1 td.¹⁶).

Den nordlige del af de højryggede agre på Dybsø efter den moderne opdyrkning. Foto fra sydvest af Ax. Joh. 31/5 1963.

Dybsø skulle på baggrund af oplysningerne i markbogen have haft et hartkorn på omkring 9 tdr. og 7 skp., men blev sat til 16 tdr. 5 skp. 2 fj. 1 alb. Hermed fik Dybsø som en særegen ting et højere hartkorn end ved 1664-matriklen.

Årsagen til denne mærkværdighed skal givetvis findes i sagen om nedlæggelse af 8 bøndergårde, som lå på selve Gavnø og havde jord der. Knud Thott fik den 31.-3. 1682 bevilling til at nedlægge de 8 gårde og lægge deres jord ind under hovedgården og dennes frie takst, mod til gengæld at udlægge noget gods på Fyn og Dybsø. På øen skulle han lade opføre to gårde. Beskatningsgrundlaget var sat efter 1664-matriklen på 14 tdr. og $5\frac{1}{2}$ skp., men skulle 1682-matriklen over det udlagte gods ikke opnå samme hartkornsangivelse som de nedlagte gårde på Gavnø - de var ansat til 37 tdr. - så skulle Knud Thott udlægge yderligere jord. Desuden skulle Dybsø forblive under Vejlø sogn, for at præstens, kongens og kirkens tiende ikke skulle lide afsavn ved nedlæggelsen af de 8 gårde, der som Gavnø også hørte under Vejlø sogn. Skulle dette blive tilfældet, måtte Knud Thott og dennes efterfølgere erstatte dette årligt ¹⁷⁾. Kun den ene af de tre forpligtigelser blev fulgt, nemlig ansættelsen af tilstrækkelig højt hartkorn for Dybsø, således at man undgik yderligere udlæggelse. Dette må være sket ved godsets mellemkomst.

Derimod blev der ikke oprettet to gårde på øen, og den, der nævnes i matriklen, har sikkert eksisteret i forvejen. Endvidere blev driften af øen indstillet inden udgangen af 1680-erne ¹⁸⁾.

Nedlæggelsen skyldes sandsynligvis problemer med at få genetableret en rimelig drift af markerne. Desuden har godset vel set en fordel i at anvende øen til græsning. En samtidig drift af agerjorden ville være endnu en belastning for fæsteren, da der så skulle opbygges og vedligeholdes gårde

omkring markerne. Sagnet om, at gårdnedlæggelsen skyldtes rotternes plagen, kan ikke tillægges nogen betydning. Der har vel næppe været flere rotter her end andre steder.

Betingelsen om erstatning af tiende for de 8 nedlagte gårde blev tilsyneladende heller ikke fulgt. I hvert fald lod præsten i Vejlø sagen undersøge i 1830. Det skete vel, fordi han ikke modtog tiende, men også i misundelse på godset. I 1751 »... dette Aar... som en slags Vederlag for Tiende...« var præsten blevet tildelt 3 tdr. rug, 8 tdr. byg og 4 tdr. havre, mens degnen modtog 2 tdr. byg. Denne betaling var ikke indført i godsets regnskaber hvert år. Tilsyneladende har der ikke været nogen fast aftale om betalingen af tiende ¹⁹).

Dybsø blev således anvendt som skalkeskjul for nedlæggelsen af de 8 gårde på Gavnø.

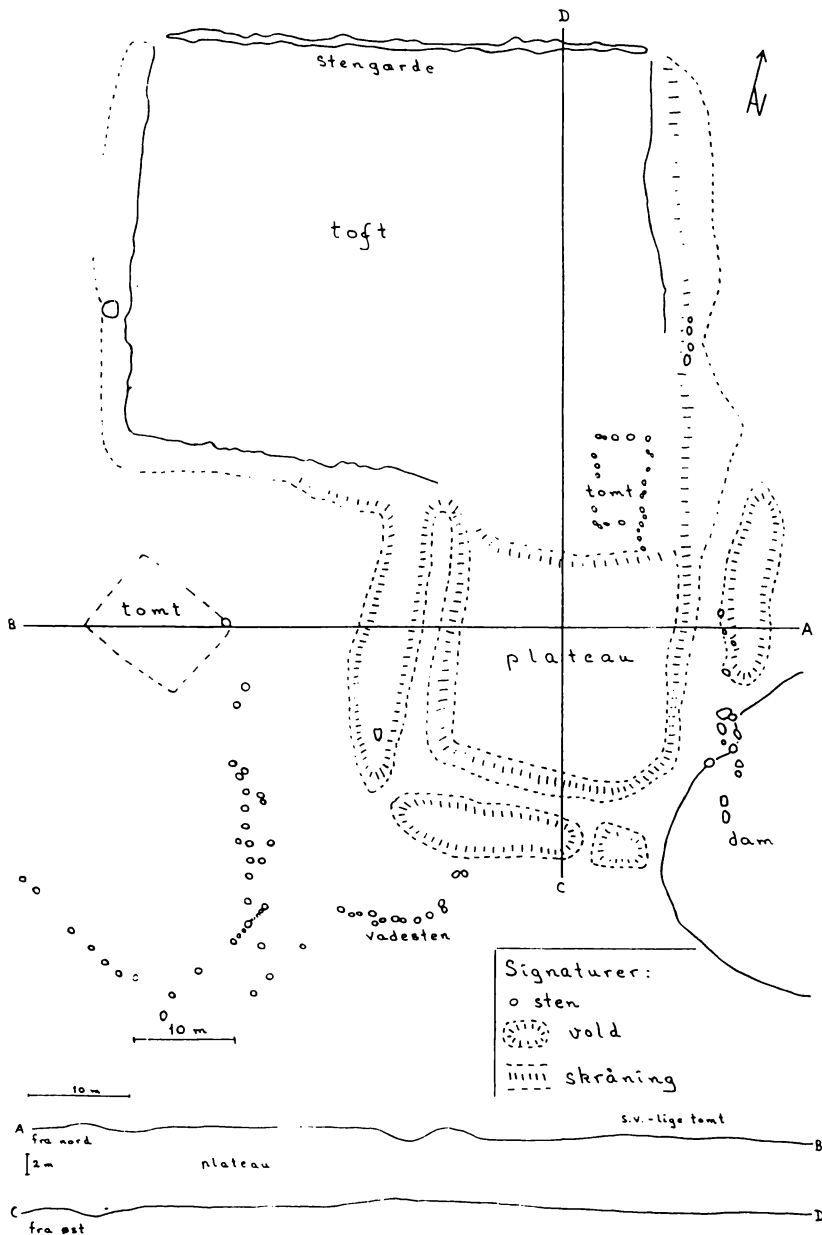
Gårdtomterne

I et forsøg på at få klarhed over gårdenes størrelse og længernes indbyrdes placering indledte Bent Fugl Petersen, Lov og Axel Johansson og Palle Jensen, Lundby en undersøgelse og kortlægning af området i maj 1980.

På gårdtomterne lige syd for Humlebakke kan man se levn af tidligere bebyggelse. En opgravet grøft omkranser et kvadratisk plateau på tre sider, mens der på den fjerde side er en stigning på ca. ½ meter til et større

Parti af de gamle gårdtomter. I forgrunden vadesten. Bag disse til højre en del af plateauet omgivet af grave og volde. I baggrunden den højere liggende toft og læhegnet på Humlebakke. Foto fra syd af Ax. Joh. 1/6 1963.

De gamle gårdtomter på Dybsø. Opmålingsplan, tværprofil A-B og længdeprofil C-D 1980. I nord ligger toften omgivet af udvæltede stengærder. I sydøstlige hjørne af toften ses syldsten, sikkert af sidste bygning på stedet. Syd for toften ligger et jævnt plateau uden synlige bebyggelsesspor, men her må den ældste gård antages at have ligget. Plateauet er omgivet af grave og volde, delvis udrådt af kreaturerne ved dammen i sydøst. Mod sydvest anes endnu en tomt og rester af lige rækker af syldsten, vel fra denne anden gårds udlænger. Over et fugtigt parti mellem tomterne fører en buet række af store vadesten.

område der er omgivet af et næsten udjævnet gærde med en del synlige sten, og flere ligger umiddelbart under græsset. På det højestliggende terræn, lige ovenfor det kvadratiske plateau ses tydeligt en firkantet stenlægning, som uden tvivl har været grundstenene til et hus (herom senere).

Det vi egentlig søgte, kunne ikke umiddelbart ses i overfladen, men sydvest for plateauet ses større sten i rækker, og ved sondering med jordspyd kunne der spores regelmæssige rækker af grundsten under græsset. En snes år tidligere, da øen var kraftigt afgræsset, kunne der ses langt flere sten i overfladen, hvad der fremgår af fotos fra den tid. I samme område anes nogle lave volde, der kan være sammenfaldne vægge, idet vi i muldskuddene fandt talrige rester af tagtegl og munkesten.

Det påfaldende ved gårdtomterne er, at bygningerne eller i det mindste visse bygninger ikke synes at have været simple bondehuse, da der har været anvendt munkesten og ikke mindst tegtag. Der er også tidligere fundet brudstykker af kakler af renæssancetype på gårdtomterne. Alt dette tyder på en vis velstand ud over, hvad bondebruget på øen har kunnet yde i 1600-tallet. Det er derfor nærliggende at antage, at bebyggelsen rækker tilbage til middelalder, og at beboerne har suppleret deres indtægter ved fiskeri og måske skudehandel som på flere andre øer i det syddanske område.

En egentlig arkæologisk undersøgelse af gårdkomplekset ville givetvis bringe svar på mange uafklarede og interessante spørgsmål. Såvel gårdtomter som de endnu synlige højryggede agre er et enestående arkiv med materiale til belysning af et kystbondesamfund i middelalder og renæssance.

Øen i 1700 og 1800-tallet

I 1700 og 1800-tallet blev øen anvendt til sommergræsning, dels af godset selv og senere også af omegnens bønder, hvor disse betalte for at få deres dyr på græs.

I 1703 oplyses det, at der var 137 stude og en enkelt ko på øen. I 1727 oplyses det endvidere, at der også var et hus, som blev brugt af hollænderiet²⁰).

Huset har været en almindelig bolig for opsynsmanden, som vel kun boede på øen, når der var ungvæg der, det vil sige i sommerhalvåret. Huset lå på gårdtomten, og man har sikkert brugt materialer fra den gamle gård. Grundstenene ses tydeligt på opmålingsplanen (fig.) lige overfor plateauet. Huset har vel været på 6 fag eller ca. 45 m². Gærdet omkring huset må også have eksisteret på dette tidspunkt, således at dyrene ikke gik op og beskadigede huset. Indenfor gærdet har der været mulighed for at dyrke haveurter, eller blev arealet anvendt som fold til kælvekvier?

Huset eksisterede ikke i ret mange år, for allerede i 1736 nævnes det ved Gavnøs fallit, at øen var uden bygninger og beboere, men også, at den blev brugt af hollænderiet, hvilket er urigtigt. Øen var nemlig i det år udlejet til alle Svinøbønderne for 160 rd.²¹). Mærkeligt, at de på Svinø havde behov

for yderligere græsning. Drev man så omfattende handel med kreaturer, at man måtte leje Dybsø, eller var græsset så godt på øen, at man satte egne dyr derover? Tilsyneladende var det en éngangsforeteelse, for da godsets nye ejer, Otto Thott tiltrådte, blev den igen benyttet af godset, således også i 1771.

Derimod oplyses det ved udskiftningen af Svinø i 1803: »Det tillades alle at faae gredsning paa Dybsøe mod den sædvanlige afgift 3 rdl. pr. høvde, men saaledes at de tillades at sette 2-de hele kodyr for et høvde i de første 5 aar...«²²⁾. Heraf ses det, at Gavnø nu var begyndt at lade andre end godsets dyr græsse på øen for en passende afgift. I perioden 1811-1830 var øen bortforpagtet til Rasmus Jensen ved Gavnø for 500 rdl. årligt. Der må derfor have græsset omkring 200 dyr på øen, da det ellers ikke var nogen rentabel forretning. I 1862 var der 12 køer, 27 kalve, 119 får og 181 lam på øen, indtægten var på 283 rdl. I 1892 var der 15 heste, 2 føl, 34 køer, 195 kalve, 110 får og 139 lam, hvilket indbragte 2750 kr. i godsets kasse. I 1909 var der 14 heste, 10 føl, 37 køer, 222 kalve, 92 får og 92 lam, samlet indtægt 3000 kr.²³⁾. De to sidste mængder har sandsynligvis været det største antal øen kunne bære. Således vurderer man i 1975 øen til at kunne føde 130 ungkreaturer.

Dyrene blev indtil midten af 1800-tallet indbrændt i Vejlø smedje. Hver bonde fik et nummer, som blev indbrændt i dyrets hov eller klov. Efter indbrændningen trak bonden sine dyr over det flade vand mellem Dybsø og Vejlø, men mange dyr kunne huske vejen, og ved tordenvejr forlod de Dybsø. Derfor begyndte man at indebrænde de voksne dyr på Svinø og

derefter tvinge dem til en svømmetur over strømmen. Det foregik på den måde, at man havde et kraftigt tov udspændt mellem Dybsø og Svinø. Foran i jollen stod to mænd, som trak båden over, mens der i bagenden sad 2-3 mænd og holdt i et reb, fastgjort til dyrenes grime. For de fleste dyr var det deres første svømmetur, så det var vel med blandede følelser, de gik i vandet. Nogle sprang frisk, andre forsøgte at komme op i jollen, og andre ville på ingen måde i vandet. Disse blev skubbet og fik vredet hale for til sidst at overgive sig. Når de først nåede Dybsø, var der ingen grænser for deres glæde over at kunne løbe frit omkring. Det viste de med store hop og sparken med benene.

Fra omkring 1900 blev dyrene udelukkende sat over fra Svinø, og det var her en festdag, således havde Svinø skole lukket. Mange mennesker fandt den dag - normalt i slutningen af maj - vej forbi Svinø, vel oftest for at få det sælsomme syn, men også for at slå en handel af eller måske for at tale med bekendte. Mange bønder fra andre egne havde spadseret 10-20 km med deres kreaturer, så derfor opstod en tradition med, at disse bønder blev inviteret med hjem på Svinøgårdene til en bid brød før hjemturen. Den dag, der blev »sat over«, blev kaldt Dybsødagen. Når dyrene i september-oktober skulle hjem, foregik det stille og roligt, og der var næppe andre derude end dem, som skulle hente dyrene.

Dybsømanden

Dybsømanden blev under og efter sit virke en legende i Sydsjælland, og der er skrevet meget om ham og hans familie, vel bedst af Achton Friis.

Dybsømanden hed egentlig Peter Christensen. Han var født 1853 i Svenstrup, Vejlø sogn. Som ung aftjente han vistnok sin værnepligt i København og arbejdede en kort tid på Carlsberg bryggerierne, men længslen efter det frie liv var for stor. Han slog sig ned i Basnæs og arbejdede under Gavnø. Den 17. januar 1880 giftede han sig med Ane Ingvorsdatter fra Lov. De boede nu en kort tid der, men Gavnø ønskede, at Peter skulle føre opsyn med Dybsø, og han gik i gang med at bygge huset lige overfor Svinø havn på Dybsøs sydende, hvor en bakke gav læ for vestenvinden. Huset og haven blev omgivet af et enormt plankeværk, så solidt, at man skulle tro, han ventede angreb af selve søslangen.

På Dybsø fødte Ane tre drenge. Den ældste, Christian, blev født i begyndelsen af 1880'erne, Oluf omkring 1885 og Edvard i 1891. De tre drenge voksede op til store, stoute mænd med usædvanlige legemskræfter. Det fortælles, at Christian kunne tage en sæk på 100 kg direkte fra bådlasten, mens han selv stod på broen, og slænge den over nakken for derefter at spadsere gennem sandet til købmandens depot. Kræfterne havde de efter deres moder, som i få årtag kunne sætte jollen over strømmen.

Dybsømanden selv var lille og spinkel og var i sine yngre dage et hidsigt gemyt. Der findes talrige fortællinger om ham, og her skal blot nævnes nogle få.

Dybsøhuset set fra syd. Stående med gevær til venstre den ældste søn Christian. Ved bordet med bakke moderen Ane. Derefter ved bordet en gæst, måske skytten fra Gavnø, i midten Dybsømanden selv og sønnen Oluf med harmonika. Til højre den yngste søn Edvard. Kopi af foto fra århundredets første årti tilhørende Edvard Christensens datter.

Ved et gilde på Troldhøjgård på Svinø var Peter til stede sammen med sin broder, men de blev bedt om at gå hjem, da de var blevet temmelig fulde og støjende. Da de kom ud i gården, kom sindene i kog, og de brød sten op af gårdspladsen og kastede dem gennem vinduerne. Man fik sendt bud til naboen Frederik, og han fik Dybsømanden beroliget så meget, at han kunne komme ind og sige undskyld, men Peter blev hidsig igen og stak værten en på snuden.

Det var meget få mennesker, han havde respekt for, på Svinø kun for Frederik og en husmand Adam, som Dybsømanden engang fik lovet nogle tæsk, men han fik dem nu selv. Stor, ja næsten underdanig, var hans respekt for godset, og han stemte altid på Højre. Venstrefolk kunne ikke acceptere. Det hændte således ved et valg i Vordingborg, hvor afstemningen foregik ved håndsoprækning, at Dybsømanden så en gammel mand række hånden op til fordel for Venstre. Dybsømanden blev så vred, at han uden et ord gik direkte over til husmanden, tog om hans næse og drejede så hårdt, at manden fik næseblod. På vejen hjem i hestevogn så de en mand fra valgstedet spadsere hjemad. Der blev gjort holdt og spurgt, hvorledes han havde stemt, men da svaret ikke var tilfredsstillende, fik han lov at spadsere videre.

Dybsømanden isolerede sig ikke på øen og var tilsyneladende interesseret i tidens nyskabelser. Således skrev Christian Pedersen, Bønvingård i sin dagbog år 1917: »I dag var Dybsømanden ude at køre bil hele dagen«. Peter var da 64 år, og mange ville sikkert betakke sig for sådan en tur.

Da Achton Friis under sin berejsning af de danske småøer i 1923 aflagde Dybsø besøg, fik han respekt for denne for ham at se indesluttede gamling og beskrev deres møde således: »Som han står der foran mig med hænderne i lommen, ser han tværs igennem mig. Han ligner et afgudsbillede, skåret ud i moseg. Og glansen i de gamle høgeøjne er næsten slukt, men man fornemmer, at der endnu lurer ild under asken, den kan blusse op ved den mindste foranledning«.

Dybsømanden og hans sønner levede af jagt og fiskeri, og derved kom de til at kende vel alle jægere i området omkring Dybsø. Der var vel næppe meget krybskytteri på øen, og vé den stakkel, som i ulovligt ærinde begav sig ind på øen. Således fortalte en ældre mand fra Åderup, at han som 18-årig havde mistet sin skydepram, og under sin søgen så han den ligge trukket op på Dybsø. Han gik op for at hente den, men da han kom tilbage, så han to skydepramme nærme sig hans landingssted. Det var den ældste af Dybsøsønnerne, Christian Dybsø og Mathisen fra Svinø. De udbad sig en forklaring på hans færden, hvad de også fik. Mathisen bad om at se hans jagttegn, tog det og sagde, at det kunne han hente på Næstved politistation. Den unge mand fra Åderup snuppede i det samme Mathisens jagtgevær og foreslog en byttehandel. Da så Christian bestemt på den unge mand og sagde: »Aflever«! Hvilket han straks gjorde. Christian var en mand af meget få ord, og at indlede en diskussion var nok ikke klogt.

Skønt hele familien i det daglige var af få ord, blev der ofte festet i det lille hus på øen, så meget, at politiet forbød udskænkning. Derfor stiftede man Foreningen Dybsø med Ole Andersen, Rævehøj på Svinø som formand. Alle kunne deltage, når blot man købte medlemskort, og dette kostede i året 1911 den beskedne sum af 25 øre for et år. Festlighederne fortsatte, og Dybsømanden og Oluf håndterede harmonikaen, mens Ane serverede. Hun stod også for indkøbene, og en gang om ugen drog hun til købmanden i Svinø by med en barnevogn fyldt med klirrende flasker.

I januar 1930 fejrede de to gamle på Dybsø deres guldbryllup, først på Dybsø, og senere blev de sejlet over strømmen for at feste videre på Bølgely, som den yngste søn, Edvard havde bygget i 1922. Festen påkaldte sig naturligvis stor opmærksomhed, og man takkede guldbrudeparret for den gæstfrihed, der altid var udvist på øen.

De to gamle var næsten udlevet på det tidspunkt, og det fortælles, de sagde, at når den enlige tjørn på øens sydklint skred ned, ville de dø. Det hændte måske under vinterstormene det år, for i marts 1930 døde Ane, og i 1934 døde Peter, også kaldet »Amtmanden på Dybsø«. Det siges, at de tre sønner alene bar hans kiste ved begravelsen.

Christian, der var ungkarl, overtog nu faderens job som opsynsmand, men hans hovederhverv var stadig fiskeri og især jagt. Til det huslige

arbejde havde han ansat en husbestyrerinde, Mathilde, som blev der indtil hans tragiske død.

Christian var sammen med en af brødrene taget på jagt ved Knudshoved. Det var et yndet jagtsted, fordi der var mange sæler her. Christian blev af en anden jæger fra Vordingborg selv forvekslet med en sæl, og jægeren affyrede et skud mod Christian, der gav et vræl fra sig, hvilket fik jægeren til at skyde endnu engang. Først da opdagede han den frygtelige fejltagelse. Christian var ramt i ansigtet og i den ene side. Den nærmeste hjælp fandtes i Vordingborg, og der gik lang tid, før en læge og et bårehold nåede ud til Knudshoved, hvor den stærkt lidende Christian var bragt ind. Han overlevede kun, fordi han af bygning var stor og stærk.

Da Christian blev klar over, at han skulle fotograferes vendte han ryggen til, og først efter en times overtalelse indlod han sig på foretagendet. Ligesom på familiefotoet bærer han sit uundværlige gevær. Foto Hakon Nielsen, Berlingske Aftenavis 4. januar 1939.

Efter et længere ophold på Vordingborg sygehus ønskede Christian at vende tilbage til Dybsø, og her levede han endnu et par år, så dybt ulukkelig over sin elendige tilstand, at han græd, når han fik besøg af sine venner. Christian døde i begyndelsen af 40-erne.²⁴).

Dybsø fra 1960-1982

Den sidste Dybsødag blev holdt i 1959. Årsagen til dette er vel den bekendtgørelse, der påbød veterinærkontrol, når kreaturer fra forskellige besætninger blev sammensat på fælles græsareal. Det ville derved blive for dyrt at sætte dyr på øen. Imidlertid syntes der også at være en faldende interesse for at benytte øen i de sidste år.

I 1960 påbegyndte godset et eksperiment med opdyrkning af øen. Man begyndte med omkring 30 tdr. land. Forsøget virkede fra starten noget overilet. Alle maskiner skulle transporteres fra Gavnø til Svinø og herfra færges over på en flåde, bygget over to store redningsbåde. Overfarten virkede temmelig hasarderet. Når arbejdet på øen var tilendebragt, gik turen tilbage til Gavnø igen. Markernes tilstand var naturligvis meget ringe, og der var ingen dræninger. Derfor kørte man ustandselig fast. Desuden havde godset samtidig egne kreaturer på øen, så alle marker måtte indhegnes.

Den 29. september 1960 skulle årets høst færges over til Svinø. Der var den dag stærk storm, og flåden kunne ikke trækkes af den sædvanlige motorbåd. Man spændte da et tov i den ventende lastbil, og den begyndte at trække flåden over, men den blev i den stærke strøm trukket ned. Ombord på flåden var tre mand, og kun den ene overlevede haveriet. Mærkeligt nok var det ham, der ikke kunne svømme, men han klamrede sig til en sæk og overlevede derved. De to andre var udmærkede svømmere, men der gik panik i dem, og de druknede. De blev fundet omkring 200 m fra forlisstedet på bunden af strømmen, hvor de holdt hinanden i hånden.

Driften af øen fortsatte indtil 1964, hvor man opgav eksperimentet, givetvis fordi det gav for stort underskud.

Den egentlige årsag til opdyrkingen af Dybsø skal også ses på baggrund af samtidens debat. Der havde i halvtredserne været en livlig debat om udtørring af Dybsø fjord. Den skulle i givet fald anvendes til landbrug og som øvelsesplads for regimentet i Vordingborg. På den anden side stod fredningsfolk og ønskede det hele fredet, herunder også Dybsø. Godset kunne ved en fredning forvente en større erstatning, når øen var opdyrket.

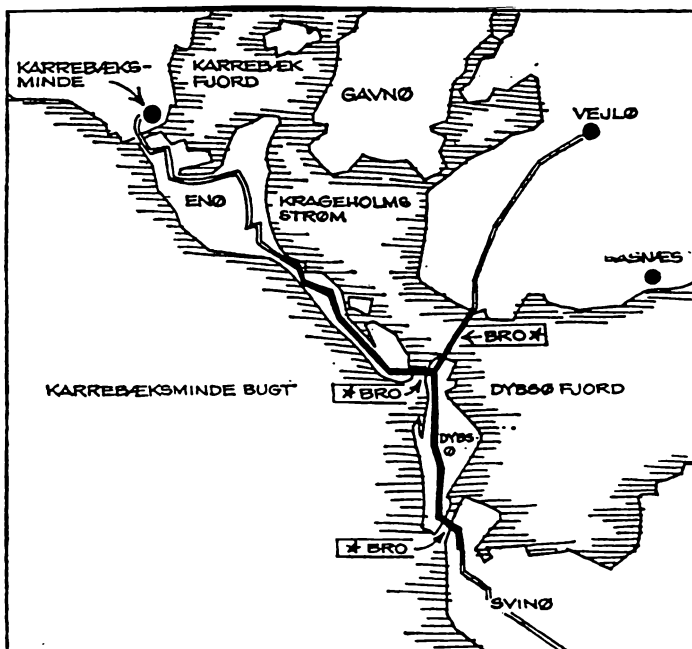
I 1960 blev der foretaget undersøgelser på Dybsø med henblik på etablering af en radiostation for post- og telegrafvæsenet, og øen blev faktisk betragtet som velegnet. Følgende fire punkter skulle opfyldes:

1. Kystfredningen skulle ophæves.
2. Der skulle bygges en bro mellem Svinø og Dybsø.
3. Omkostningerne i forbindelse med inddæmning af det område, hvor de tre master skulle stå, skulle kunne holdes på et rimeligt niveau.

4. Sikkerhedsområdet skulle rømmes. Det betød, at 9 helårsboliger, 2 landbrugsejendomme og Bølgely ikke længere måtte beboes.

Projektet på Dybsø blev vurderet til at koste 600.000 kr., mere end det ville koste på Reersø. Da afgørelsen blev truffet den 29. juli 1960, blev Dybsø vraget.

I 1962 blev der fremsat nye tanker om Dybsøs anvendelse. Der skulle bygges bro- og dæmningsforbindelser til Svinø, Enø og over det lavvandede farvand mod Vejløgaard. Ned over øen skulle der anlægges vej og parkeringspladser. Endvidere skulle der etableres campingplads og bygges moteller. Lykkeligvis blev heller ikke denne plan effektueret.

I 1966 ophørte udnyttelsen af Dybsø totalt. Kun jagten var lejet ud. I de næste 10 år lå øen »øde«, og den manglende afgræsning betød, at fuglelivet ændredes, således ville mågerne ikke ruge i det høje græs.

Da boet efter afdøde baron Axel Reedtz Thott skulle gøres op, så arvingerne sig nødsaget til bl.a. at afhænde Dybsø. Staten trådte til i 1976 og erhvervede øen for 1,5 mill. kr. Det var jo iøvrigt Staten, der skulle indkassere arveafgiften. Dybsø er nu totalfredet, og der er tanker fremme om at bringe plantevæksten tilbage til tilstanden fra før 1966 for derved at gøre øen til et attraktivt fuglereservat. Afgræsningen skulle ske med kreaturer eller får, og i 1978 satte Thorkild Olsen, Sallerup, får derover. Dybsø er langsomt begyndt at ligne øen fra før 1966, men der er dog vokset en del buske op ved selvsåning ²⁵⁾.

Palle Jensen

Noter

- 1) Alle tidsangivelser i dette afsnit bygger på kalibrerede C 14-dateringer efter Arkæologisk ABC ved Mogens Rud, Politikens Forlag. 1972.
- 2) Valdemar M. Mikkelsen: Præstø Fjord. Dansk Botanisk Arkiv. Bind 13. Nr. 5. 1949, fig. 22 og 31.
- 3) Oplysninger fra gdr. Anders Christiansen, Sandviggård, Svinø og uddrag af dagbøger ført på gården.
- 4) Johannes Steenstrup: Kong Valdemars Jordebog. 1974, 2. 399.
- 5) C. A. Christensen: Roskildebispens jordebøger og regnskaber. 3 rk. 1. bd. 1956, s. 13.
- 6) Ældste danske Archivregistraturer. Bd. 3, 1865, s. 354.
- 7) J. Arhning: Roskilde Kapitels Jordebog. 1965.
- 8) Kancelliets brevbøger 1596-1602, s. 711.
- 9) Kancelliets brevbøger 1603-1608, s. 603 f.
- 10) Kronens skøder. Bd. II. 1536-1648.
- 11) O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. 1868, s. 81.
- 12) Ekstraskattemandtaller. Mikrofilm nr. 18882. R. A.
- 13) Skøder og Adkomstbreve 1584-1746. Gavnø Godsarkiv i L.A.
- 14) Johannes Mejer: Kort over Det danske Rige, s. XVI
- 15) Matriklen 1664. Vester Egesborg sogn. R.A.
- 16) Henrik Pedersen: De danske Landbrug. 1928, s. 31.
- 17) Kronens skøder 1648-1688.
- 18) Det bygges på, at ingen kilder nævner indbyggere senere.
- 19) Dybsø vedr. 1682-1909. Gavnø Godsarkiv i L.A.
- 20) Sømmesteds.
- 21) Skøder og Adkomstbreve 1584-1746. Gavnø Godsarkiv i L.A.
- 22) Udskiftningsforretningen over Svinø. Gavnø Godsarkiv i L.A.
- 23) Dybsø vedr. 1682-1909. Gavnø Godsarkiv i L.A.
- 24) K.W.J. Thureholm: På vandrefalkens domæne. 1951.
Achton Friis: De danskes Øer. Bd. III. 1928.
Sydsjællands Venstreblad 4-1-1930.
Sydsjælland Soc.Dem. 11-1-1930.
Næstved Tidende 15-1-1930.
Berlingske Aftenavis 4-1-1939.
Vordingborg Dagblad 5-5-1979.
- 25) Næstved Tidende 23, 28 og 29-7-1960.
Ekstra Bladet 29-9-1960.
Aktuelt 7-6-1962.

André Palsgård:

Tømrer-Laurits og musikken i Ll. Heddinge kirke

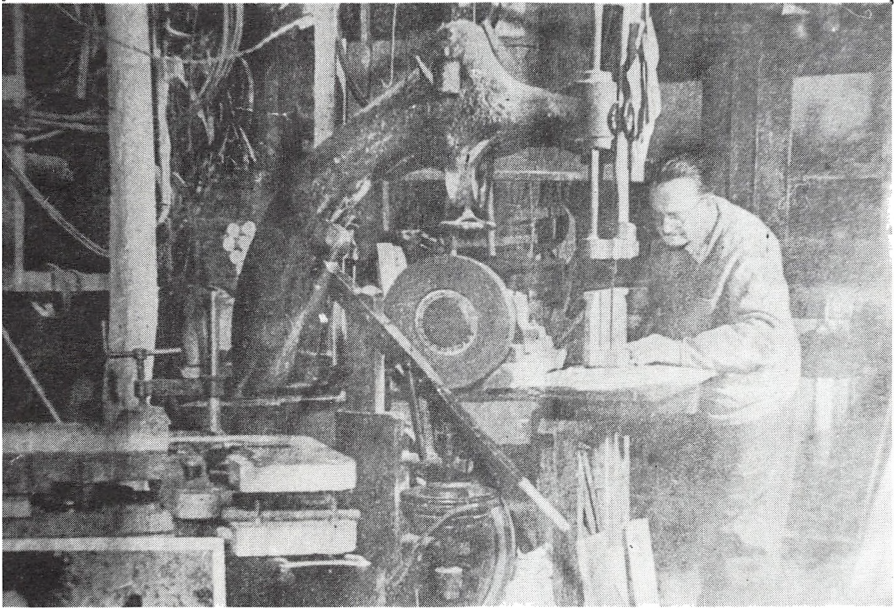
I 1972 blev Ll. Heddinge kirkes Frobeniusorgel fra 1917 nedtaget og lagt i depot i den daværende kirkeværges hønsehus. Det blev vækket af dets dvaletilstand, da jeg erhvervede det i sommeren 1982. Orglets senere historie var knyttet til en lokal håndværker, tømrermester Anders Laurits Pedersen, også kaldet Tømrer-Laurits. Denne artikel handler om hans projekter og eksperimenter i Ll. Heddinge kirke.

Han blev født 1884 i Ll. Heddinge på Stevns og opvoksede i præstegården, (som ikke eksisterer længere), idet faderen var forpagter af denne. Han ville have været i smedelære, men der var ingen lærepladser, så han kom i lære hos tømrermester Mikkelsen i Rødvig. Som udlært tømrer købte han i 1905 efter en kortvarig svendetid de gamle bygninger til udflyttergården Bækkevang. Her i byens centrum fik han bolig og tømrerværksted. Med kirken som genbo levede og virkede han her, indtil han efter en svær, men kortvarig sygdomsperiode døde 84 år gammel i 1969.

Han var kendt som en dygtig tømrer og en fingernem tusindkunstner. Udover forefaldende tømrer- og snedkerarbejde påtog han sig næsten enhver håndværksmæssig opgave. Vanskelige og specielle opgaver, der meget ofte lå langt fra hans fag, interesserede ham mest, så ventetiden på rutinemæssige arbejder kunne være lang. Til gengæld tog han sig altid meget beskedent betalt. I årenes løb reparerede han utallige ure - også kirkens tårnur. Folk kom til ham med enhver form for defekt mekanik, landbrugsredskaber, der kunne forbedres o.s.v. En stor del af hans eget værktøj havde han også selv lavet ¹⁾. Indtil midten af 40-erne fremstillede han gravmonumenter, bl.a. støbte »granitsten« efter en hemmelig fremstillingsmetode. På kirkegårdene på Stevns ses endnu gravsten fremstillet af Tømrer-Laurits dengang.

Hans tørre underfundige humor i forening med hans intelligente, idérige personlighed og stilfærdige fremtræden har givet stof til talrige anekdoter, der stadig fortælles med liv og lune af egnens beboere.

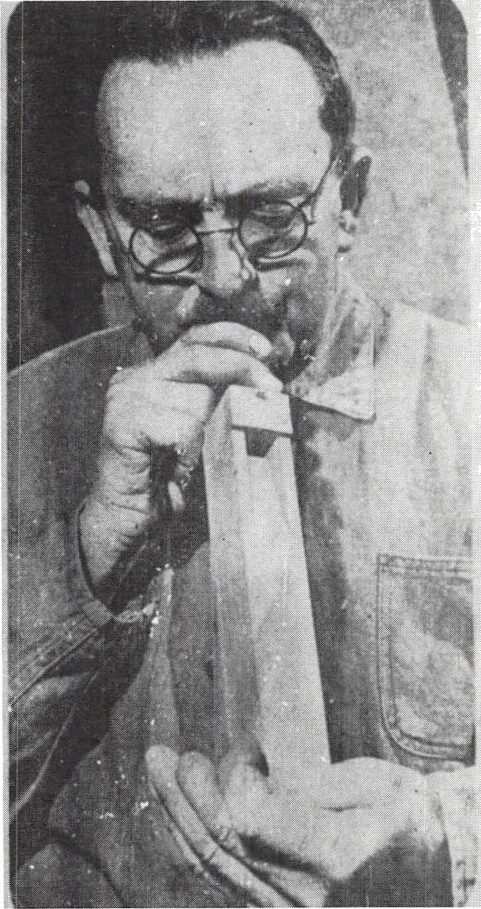
I fritiden eksperimenterede han bl.a. med musikinstrumenter. I en artikel i Ekstrabladet jan. 52 fortæller han om en violin, han byggede i 1910 af træ fra egen have: »Den har bund og sider af ahorn og dække af gran, nordsiden af gran«. Senere byggede han et harmonium, som i samme artikel beskrives under overskriften »Hos tømreren med gummiklaviaturet«, fordi han i stedet for at købe belægning til undertangenterne havde anvendt gamle gummiflipper. »Man skal tæt på for at se, at det er flipper,

Tømrer-Laurits i sit værksted jan. 52. Værkstedet var uopvarmet og næsen angiveligt tilsvarende blåfarvet om vinteren. Båndsavens store, bueformede arm med det organiske udseende, støbte han af cement i et hul i haven i 1914. (Foto: Ekstra Bladet).

man spiller på», skrev journalisten. Da artiklen blev skrevet, var han i gang med at bygge sit eget pipeorgel fra grunden, men var dog realistisk nok til at udtale, at han næppe nogen sinde ville få mulighed for at stille det op. »Det er et helt kirkeorgel, og jeg er ræd for, at hele huset ville falde fra hinanden, hvis vi spiller på sådan et inde i dagligstuen«, udtalte han. Han har jo nok haft et håb om, at noget skulle vise sig, men det blev kirkens orgel, han kom til at prøve kræfter på.

Et besøg i kirken vidner om hans flid. Et af hans tidligste værker var tilbygningen til altertavlen ²⁾. En sengotisk dørføj med foldeværksornamentik (ca. 1550), placeret mellem våbenhus og kirkerum, havde 2 tomme kvartrunde felte, som han forsynede med Pompeianske vifter ³⁾. En af de mere kuriøse operationer foretog han på den smukke, gamle alterskranke ⁴⁾. I slutningen af 40'erne lavede han nye stolerader med grønne, hvide og grå farver til erstatning for de gamle stive og mørke stolerader. I midten af 50'erne genskabte han i kirkens sydvæg ud for orglet et gotisk vindue ⁵⁾ og han foretog småreparationer på prædikestolens træskærerarbejder ⁶⁾. Mange af disse arbejder var foræringer eller blev betalt med symbolske beløb.

*Tømrrer-Laurits med en hjemmegjort orgelpibe til hans eget drømmeorgel.
(Foto: Ekstra Bladet, jan. 52).*

Men tilbage til Frobeniusorglet ⁷⁾. Det var bygget i 2 adskilte brunmalede kabinetter anbragt til hver sin side for vestvinduet. Spillebordet stod op imod det nordlige kabinet, der indeholdt vindladen med piberne. Organisten sad således med højre side ud mod kirken. Det sydlige kabinet indeholdt bælgen (og plads til bælgetræderen).

I facaden i det nordlige kabinet stod 15 piber fra principalet, mens facaden i det sydlige kabinet indeholdt 15 identiske attrapper. Omkring 1950 havde fagfolkene opgivet orglet og Tømrrer-Laurits helt overtaget vedligeholdelsen af det! Men langt tidligere - allerede i midten af 20-erne, havde han haft fingre i orglet. Hans søn, fabrikant Svend Pedersen (som barn kaldet Tømrrer-Svend) kan nemlig huske, at han dengang som stor dreng var med faderen inde under vindladen for at skrue bundbrædder af, idet nogle af de skindposer, der løfter kegleventilerne, var blevet beskadiget af muse-gnav. Dem fornyede Tømrrer-Laurits.

Ll. Heddinge kirkes renæssancealtertavle er fra 1625 og blev flyttet til kirken fra Vemmetofte klostres kapel i 1717. I 1925 faldt altertavlen ned. Det passede menighedsrådet godt, for man fandt den vel lav. Tømrer-Laurits lagde altertavlen i sakristiet og tegnede en underdel til den. (Ses under pilene på billedet). Han skar den ud i gammelt egetræ fra den nedlagte submølle i Renge. Der var stor tilfredshed med resultatet. (Foto: A. P. dec. 82).

I sidste halvdel af 50-erne var tiden inde til en omfattende restaurering, som Tømrer-Laurits selv foretog. Bælgposerne blev fornyet, vindladen repareret og tætnet og træpiberne limet og tætnet. Han benyttede lejligheden til at lave fuldstændig om på orgelhuset, og her fik han idémæssig og moralsk støtte af kirkens daværende sognepræst Jørgen Fabricius (nu i Tikøb). Det nye orgelhus, de sammen udtænkte, og som Tømrer-Laurits udførte i massiv fyr (profilerne er lavet i ét stykke - ingen pålimede lister), stod foran vestvinduet. Facadepibernes placering i forskellige niveauer gjorde det højt og pompøst samtidig med, at en stor del af vinduet var synligt. Sidetårnene og det lille midtertårn (det sidste med 3 attrappiber) var afrundet foroven som stoleradernes gavle. (Dem havde han som omtalt formgivet 10 år tidligere). Farverne var også identiske med stoleraernes: Varm grå, elfenbenshvid og mørk almuegrøn. Bag facedpiberne en kraftig karmoisin rød. Bælgtræderen blev afløst af en elektrisk drevet avnblæser. Formentlig af pladshensyn og for at undgå støj fra blæseren

placerede Tømrer-Laurits bælg og blæseren højt oppe i tårnet over hvælvingerne, d.v.s. 2 trapper under klokkerne ⁸). Fra bælgene førte en træledning til en ubenyttet skorsten, hvis anden ende nede i kirkerummet havde forbindelse til vindladene. Det restaurerede og ombyggede orgel stod færdigt i 1960. Pedalet blev aldrig monteret, fordi det alligevel aldrig blev brugt. I de følgende år brugte Tømrer-Laurits megen tid på orglet. Han stemte, justerede og puslede om orglet. Han var eneansvarlig for dets drift, indtil han døde i 1969. De store temperatursvingninger i kirkerummet medførte nye utætheder i vindlade og piber, så der i den sidste tid af og til kunne forekomme fald i vindtrykket. Den lange vindkanal medførte, at der ikke var tilstrækkelig overkapacitet i vindsystemet til at kompensere for utæthederne. 3 år efter hans død - i 1972 - blev orglet opgivet og nedtaget, og i 1974 fik kirken sit nye, smukke Frobeniusorgel.

I sidste halvdel af 50-erne kastede Tømrer-Laurits sin interesse på kirkeklokkerne. Hans projekter var ikke helt vellykkede, men nok så interessante for den, der kan lide mekanisk musik. Det ene projekt var et kimeapparat, hvoraf kun det store spillignende håndsving sidder tilbage på bjælkerne. Det slog med 2 trækøller placeret på lange elastiske stænger af træ.

Den daværende sognepræst Jørgen Fabricius var også interesseret i klokker. Han fik fat i nogle afstemte håndklokker, der blev anvendt i kirken ved festlige lejligheder. Tømrer-Laurits var meget interesseret og blev formentlig heraf inspireret til at gå i gang med det 2. projekt - Ll. Heddinge kirkes tårnklokkespil. Det består af en stiftvalse med håndsving. Der er 3 rækker stifter med tilhørende hamre. Stiften trykker på en bevægelig arm, der mod fjedermodstand trækker hammeren væk fra klokken. Idet stiften kommer fri af armen, smutter denne tilbage, og hammeren slår mod klokken en gang, hvorefter den genfinder sin ligevægtsstilling.

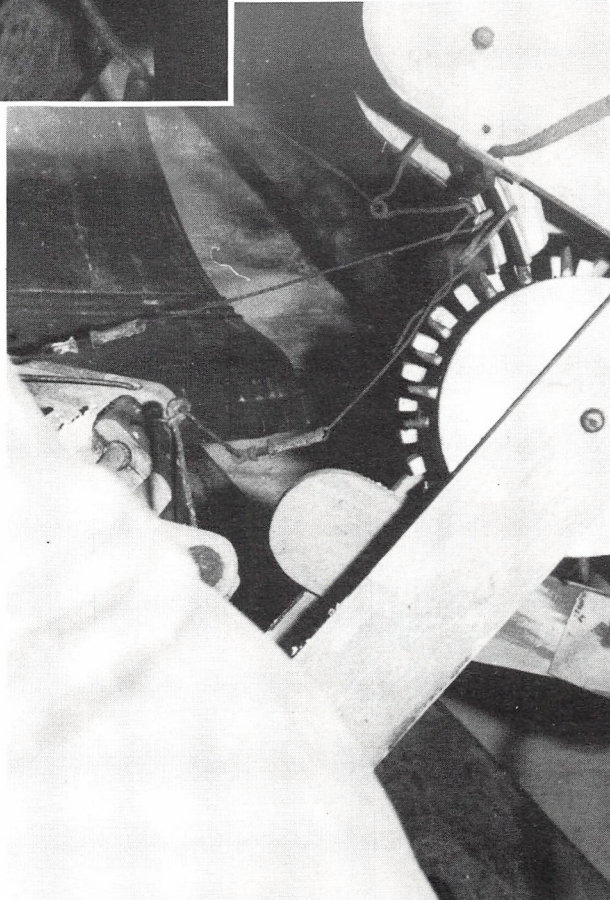
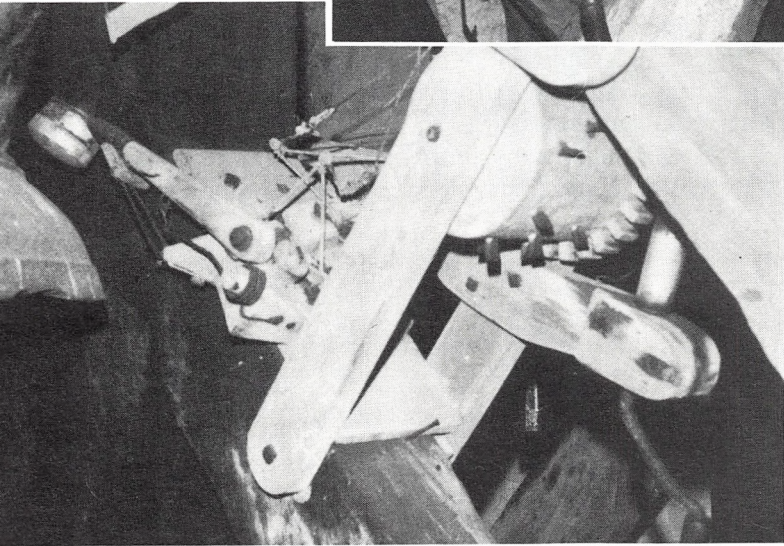
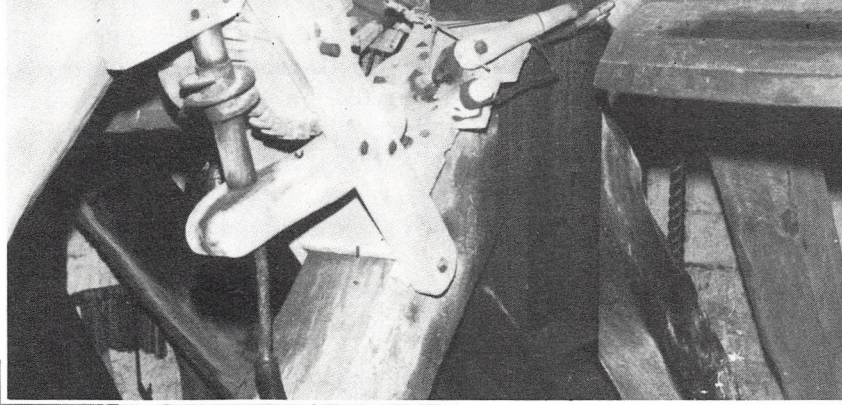
Nu er der kun 2 klokker i Ll. Heddinge kirkes tårn, men det problem løste Tømrer-Laurits også. Den 1. hammer slår nederst på den største og vestlige klokke, og den 2. hammer slår nederst på den mindre og østlige klokke. Den 3. hammers hoved og en del af skaftet mangler, men man kan se, at den har slået højt oppe på den største klokke, der er fra 1616, idet der er slagmærker mellem 2 ord i den gamle udhævede inskription.

Stiftvalsen er 18 cm i diameter, omkredsen altså ca. 54 cm. Afstanden mellem 2 stifter er 1,8 cm, dog 2 steder 3,6 cm, 1 sted 5,4 cm og 1 sted ca. 9 cm.

I skematisk oversigt grupperer stifterne sig som vist på stift-diagrammet.

I 1966 blev den største klokke repareret af klokkestøberfirmaet Tubalka i Vejle. Det er nok i forbindelse med nedtagningen af klokken, at det har

Modsatte side: Detaljer af klokkespillet i Lille Heddinge kirkes tårn. (Foto: A. P., 1982).

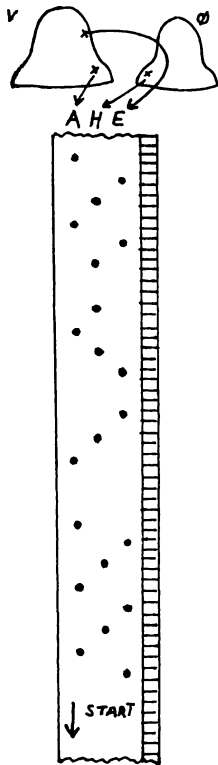
været nødvendigt at fjerne dele af klokkespillet og kimeapparatet. Tubalka oplyser, at der var tale om en reparation af en revne, og at reparationen næppe har ændret på tonehøjden - kun efterklangstiden. Den store klokke giver et lavt A, og den lille klokke giver en tone, der ligger mellem H og B.

Nu er klokkers lydfrembringelser komplicerede, idet der er en mængde overtoner, og de kan af og til være »skæve«. - Tubalka fortæller således, at den store klokkes oktavtone er lavere end svarende til det forventede. Hvorom alting er, et slag på de nævnte steder på klokkerne giver en lydforestilling, der ganske godt svarer til tonerne A, H og E.

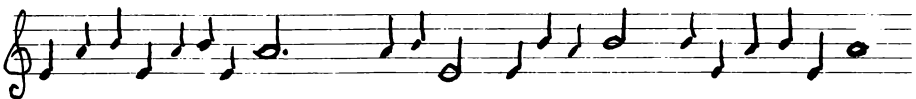
Ud fra stiftsdiagrammet fås herefter nodebilledet vist neden under stiftsdiagrammet.

Det er nok graver Frede Hansen, der dengang var ansat ved Ll. Heddinge kirke, der har drejet håndsvingene flest omgange. Tårnklokkespillet og kimeapparatet blev brugt sammen ved bryllupper, påske eller pinse på følgende måde angivet af Tømmer-Laurits:

Først drejedes stiftvalsens håndsving, indtil melodien var spillet én gang, derefter drejedes kimeapparatets håndsving, og efter endt kimning drejede

Stiftsdiagram (t.v.). Nodebillede (nederst).

graveren atter stiftvalsen én omgang. Kendingsmelodien blev altså spillet før og efter kimningen.

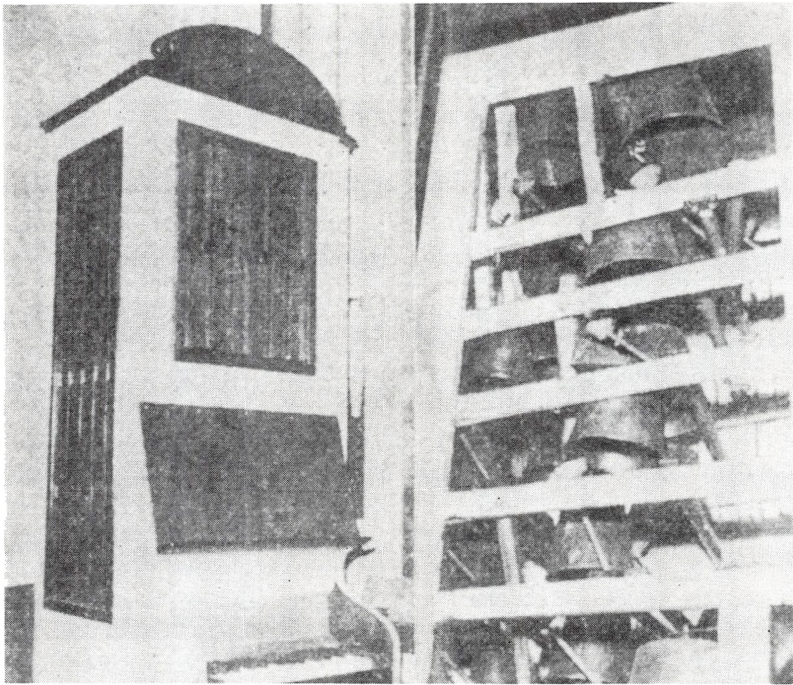
Det var ikke lettere at dreje håndsvinget til kimeapparatet end at kime på normal vis, så graveren gik snart tilbage til sine trækøller, og det lød egentlig også kønnere.

Tømrer-Laurits' tårnklokkespil blev aldrig populært. Det spillede ganske diskret, men melodien var jo meget enkel. 3 toner er for lidt. Men for Tømrer-Laurits var klokkespillet sikkert andet og mere end musik. Som den autodidakte pioner han var, glædede det ham meget, at det overhovedet kunne lade sig gøre at få et sådant klokkespil til at fungere. Den, der interesserer sig for stiftvalser og klokkeklang, kan kun glæde sig over, at der er så meget af hans klokkespil tilbage. Det skyldes bl.a. provst Harms, at de ikke er blevet fjernet.

I midten af 60-erne fremstillede Tømrer-Laurits et klokkespil til brug ved gudstjenesterne. Det blev indviet i påsken -66⁹⁾ og anvendt ved højtiderne i de flg. år. Det spændte over godt ½ oktav. Det var anbragt hvilende på de to bageste bænkerader til venstre for orglet, således at den, der spillede på det, måtte stå op. Det har sikkert været den eneste mulighed, da pladsen var meget trang p.g.a. orgelstolens placering i midtergangen. Kirkens organist gennem mange år, Hertha Byrholt, spillede på orglet, samtidig med at Havnelev kirkes nuværende organist, Inge Nielsen, trakterede klokkespillet. Når man tænker på orglets dybe registrering, kan man forestille sig, at klokkespillet har givet en slags mixtureffekt. Tømrer-Laurits fik da også megen ros for sit værk, men han var ikke helt tilfreds. Der var noget skingert i klangen, og der burde have været anvendt afstemte malmklokker, men det var der jo ikke råd til, så Tømrer-Laurits havde fremstillet klokkerne af sammensvejset stålplade - nærmest i koklokkefacon. Det medførte desværre også, at instrumentet krævede megen justering, idet det var vigtigt, at hamrene ramte præcist samme sted på klokken. Da de lange trækstænger i metal var påvirkelige af temperaturskift, forelå der et krævende justeringsarbejde før gudstjenesten, når han og hans hjælpere havde båret instrumentet over i kirken. Efter gudstjenesten slæbte de instrumentet tilbage til værkstedet igen. Klokkespillet blev anvendt sidste gang ved Tømrer-Laurits' begravelse. Der var vistnok nogle, der mente, at kirken burde beholde klokkespillet, men Tømrer-Laurits' søn vidste, at det kun havde kunnet fungere p.g.a. faderens store interesse og omhyggelige justeringsarbejde. Han var bange for, at klokkespillet skulle forfalde og kaste skam over faderens minde og lod derfor opkøberne tage det med, da de ryddede Tømrer-Laurits' hjem og værksted for hans mange efterladte ejendele, værktøj og de lange, hjemmegjorte orgelpiber, nok til et spændende museum om en genial landsbyhåndværker.

Klokkespillets videre skæbne er stort set ukendt.

Tømrer-Laurits er stedt til hvile ved kirkens nordøstlige hjørne. Han fik selv lov til at vælge sin gravplads. Han valgte stedet ud for døren til

»Klokkespillet blev indviet påskedag... Klokkespillet i Ll. Heddinge kirke - til venstre som det står vinkelret for orglet og til højre set bagfra. Den første salme, der spillede, var »Nu ringer alle klokker mod sky«. Den klang smukt og stemningsfuldt... Sognepræst Claus Harms rettede en varm tak til tømrermester Laurits Pedersen for hans sjældne og smukke gave til kirken«. (Foto og citater fra Østsjællands folkeblad apr. 66).

sakristiet med bemærkningen: Bliver der noget i vejen med orglet eller klokkerne, så skal jeg nok komme!

Tak til alle, der har været behjælpelige med at fremskaffe oplysninger, specielt tak for stor velvilje og levende beskrivelser til kirkevæрге, gårdejer Aksel Larsen, organist Hertha Byrholt (organist ved Ll. Heddinge kirke siden 1947), organist Inge Nielsen, Havnelev, pastor Jørgen Fabricius, Tikøb (sognepræst ved Ll. Heddinge kirke 1955-64), provst Harms, Holmens kirke (sognepræst ved Ll. Heddinge kirke 1964-74), kirkesanger Åge Jensen, graver Frede Hansen (graver ved Ll. Heddinge kirke 1955-70), graver Mogens Banzon (graver ved Ll. Heddinge kirke siden 1978), og fabrikant Svend Pedersen, St. Heddinge.

Siden artiklen blev skrevet i eftersommeren 83 er der sket omfattende ændringer i kirkerummet.

Bl.a. er stoleradderne blevet malet op i nye farvesammensætninger, og altertavlen er blevet restaureret og berøvet underdelen.

Der er i dag ingen, der har kunnet fravriste Peter hans sværd.

- 1) Eksempelvis gik han ikke fra barberen uden at få sit afklippede hår med sig hjem. Det fremstillede han pensler af.
- 2) Se billedet.
- 3) Ændringen er omtalt i Danmarks kirker, Præstø amt, 1933-35.
- 4) Det må have været i 30-erne i forbindelse med overgang fra fælleskalk til særkalke at man ønskede, at den halvrunde alterskranke skulle forsynes med indvendig hylde til alterbægrene. På grund af pladsforholdene var man nødt til at bibeholde en dør midt i alterskranken. Anekdoten lyder, at arkitekten hævdede, at det ikke kunne lade sig gøre at lave en ubrudt hylde på indersiden, fordi den hyldedel, der var placeret på indersiden af døren ville hindre dørens åbning. Men Tømrer-Laurits sagde, at det sagtens kunne lade sig gøre. Med sin sædvanlige opfindsomhed viste han i praksis, at det faktisk kunne lade sig gøre. Han ophængte hyldestykket bag døren i et system af bevægelige metalarme, således at åbning af døren medfører, at hyldestykket parallelforskydes ind mod alteret og væk fra resten af hylden ved dørens hængsler. Til anekdoten hører naturligvis, at det var til stor ærgrelse for arkitekten.
- 5) Modellen i træ er i fabr. Svend Pedersens varetægt.
- 6) Prædikestolen er fra 1610. Det var i 1966, han i al stilhed foretog operationen på hjørnefiguren af Sct. Peder. Stolt viste han resultatet frem til pastor Harms: Han havde udstyret Sct. Peder med et sværd som erstatning for den manglende attribut - nøgler til himmerigs porte. Så nu står både Paulus og Peter med sværd i hånd. Sværdet ligger faktisk så godt i Peters hånd - men den er også lavet af Tømrer-Laurits. Det er efter sigende en alvorlig fejl set fra et kulturhistorisk synspunkt at give Sct. Peder et sværd, men det er helt i overensstemmelse med beretningerne i Johs. 18,10 og Lukas 22. Peter havde et sværd hos sig, da Jesus blev taget til fange i Gethsemane have. Peter forsvarede Jesus, idet han drog sit sværd, slog til ypperstepræstens tjener Malkus og huggede hans højre øre af. (Men Jesus rørte ved hans øre og lægte det).
- 7) Bygget af Th. Frobenius & Co. i 1917, opus 52, pneumatisk system bortset fra mekanisk fodbetjent oktavkoppel (på a-f²). Et manual (C-f²) med anhangspedal (på C-d¹), 5 registre. 7 registervipper med betegnelserne:
 Bordun 16'
 Principal 8'
 Orkesterflöite 8'
 Octav 4'
 Salicional 8'
 Pedalkoppel
 Tutti
- 8) Da indgangsdør og vindeltrappe i tårnet er meget snævre, måtte man ved hjælp af et spil hejse bælg og motor op til det ene af lydhullerne, fjerne en trappe, der var i vejen for den videre transport og fire delene ned til deres placering over hvælvingernes top. Det ser ud til, at Tømrer-Laurits benyttede lejligheden til at forny trappen. Den er af hårdt nyt egetræ og sømmet fast til bjælkerne. Det kostede mine hjælpere og mig sved på panden at foretage transporten den modsatte vej, især da trappen skulle afmonteres.
- 9) Klokkespillet skulle være en overraskelse. I ly af mørket slæbte Tømrer-Laurits og hans hjælpere instrumentet over i kirken. Blandt hjælperne var Inge Nielsen, der fortæller, at øjenvidner til dette skue mente at have set gespenster slæbe om på en kiste på kirkegården. Den, der blev mest overrasket, var nok kirkens organist Hertha Byrholt, der først i sidste øjeblik fik at vide, at hendes orgelspil skulle ledsages af klokkeklang.

Erling Petersen:

Et tidsbillede fra Jungshoved sogn i ryttergodstiden

Mellem Fakse bugt og Bøgestrømmen skyder Jungshoved sogn sig som en halvø ud i Østersøen. Det lave område med moser og vandløb, der strækker sig fra Jungshoved nor til Præstø fjord, kunne godt tyde på, at sognet i længst forsvundne tider har været en ø, en formodning, der bestyrkes af, at beboerne helt frem til vore dage har kaldt sognet for »Øen«.

Til sognet hører landsbyerne Roneklint, der i 1714 havde elleve gårde, én halvgård og fem huse, Bønsvig med seksten gårde og tre huse, Stavreby, der havde sytten gårde, seks gårdsæder og fem huse, og Ambæk, Stenstrup og Smidstrup, almindeligvis kaldet Øen Smidstrup til forskel fra egnens andre byer af samme navn, med hver otte gårde. Samtlige gårde i Jungshoved sogn, hovedgården indbefattet, hørte fra 1718 til 1761 til det vordingborgske rytterdistrikt.

I den lille by Stenstrup gik der i tiden omkring 1720 megen snak imellem folk, og mange slags rygter blev sat i omløb. Snakken bredte sig som ringe på vandet, og rygterne løb snart over hele »Joenshofvidts ø«. Til sidst nåede rygterne også til regimentsskriver Hans Madsens fuldmægtig, Niels Pilemark, der boede på Lekkende, og som derfor havde mere føling med, hvad der skete på ryttergodset, end regimentsskriveren, der boede i Næstved, og det var derfor også ham, der ved denne lejlighed måtte tage affære, fordi rygterne efterhånden havde grebet for voldsomt om sig.

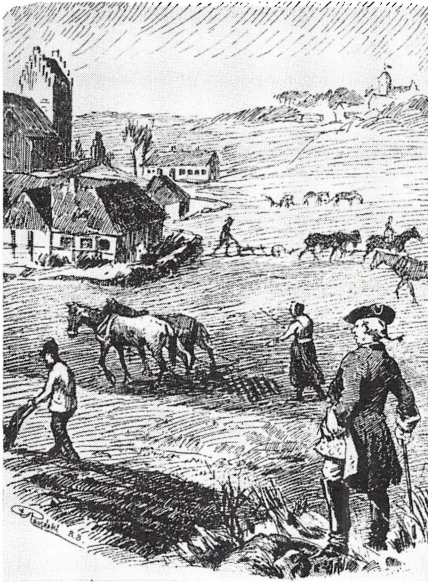
De mennesker, der havde givet anledning til den megen snak, var gårdmanden Rasmus Nielsen Bødker i Stenstrup og hans stiftatter, Anne Jensdatter. Rasmus Nielsen havde et års tid, før rygterne tog fart, giftet sig med gårdmand Jens Olufsens enke, Kirsten Pedersdatter, der foruden gården bragte tre døtre med ind i ægteskabet, voksne døtre vel at bemærke, nemlig Bodil Jensdatter, der var født før 1694 og i 1720 gift med Peder Hansen Spinder i Magleby i Stevns herred, Alborg Jensdatter, født 1694, gift med Hemming Hansen, der boede i Store Brøndstræde i København, samt førnævnte Anne Jensdatter, der var født 1696, og som ved moderens bryllup med Rasmus Nielsen endnu var ugift. Der har formentlig været stor aldersforskel mellem Kirsten Pedersdatter og hendes nye ægtefælle, der var gårdmandssøn fra Øen Smidstrup, men hun har formentlig også kun giftet sig med det for øje, at kunne blive ved gården, som hun ikke var i stand til at drive alene, men aldersmæssigt var og blev de et umage par, for så vidt som Rasmus Nielsen sikkert har været på alder med hendes og Jens Olufsens døtre. I hvert fald var der lagt op til det gammelkendte spil med de tre hovedpersoner: den bedagede husmoder, den trediveårige husfader og den frodige unge tjenestepige i tyverne, i dette tilfælde med stiftatteren i

Jungshoved ø. Efter Videnskabernes Selskabs kort over »Den syd østlige Fierdedeel af Siælland« tegnet af C. Wessel 1770.

tjenestepigens rolle, hvilket kun bidrog til at give bedre grobund for den groveste sladder.

Anne Jensdatter, der en tid havde tjent i Roneklint, var ved forårstide 1720 pige hjemme på sin fødegård, men da byghøsten var ovre og rughøsten knap nok begyndt, forlod hun Stenstrup og kørte med sin stiftfader, der skulle til København med et torvelæs. Hun fulgte dog ikke med hele vejen, men blev sat af hos sin søster Bodil i Magleby. Senere fortsatte hun alene til København, hvor hun hos den

Tv. ses bønder på hovmarken, tegnet af E. Rondahl 1888. Omslagstegning til Severin Kjærs »Fra stavnsbåndets dage«.

Th. ses Henrik Adam V. Brockenhuus, der i 1761 fik skøde på Oremandsgaard og Jungshoved godser. Maleri af W. F. Beenfeldt.

anden søster Alborg i Store Brøndstræde fødte en dreng, som hun fastelavns søndag fik døbt i en af byens kirker. Få dage efter vendte hun hjem til moderen i Stenstrup uden at betænke, at hun dermed gav yderligere næring til de rygter, som allerede ved hendes bortrejse var sat i omløb.

Kort efter sin hjemkomst måtte Anne Jensdatter gå til sengs. Hun var endnu ikke kommet helt til kræfter efter barselsfærden og den besværlige køretur fra København til Stenstrup. Mens hun lå der, kom sognepræsten hr. Augustinus fra Præstø, som Jungshoved sogn på den tid var anneks til, og i overværelse af to mænd spurgte han hende, hvem der var hendes barnefader, og hvorfor hun havde forladt sognet. Hun svarede til det første, at barnets fader var en bådsmand, som hed Hans Rasmussen, og til det andet, at det skyldtes tåbelighed fra hendes side. Hun burde være blevet hjemme og have taget følgerne dér.

Som fuldmægtig hos regimentsskriveren havde Niels Pilemark mange jern i ilden, og det påhvilede ham blandt andet også at sørge for at inddrive de bøder for lejermål, som de unge karle og piger blev idømt, når deres forhold havde fået følger, og da Anne Jensdatter endnu ikke havde betalt sin lejermålsbøde dér på amtet, ja, så var Pilemark nødsaget til at gribe ind. Desværre havde Anne Jensdatter igen forladt Stenstrup og på ny taget ophold hos søsteren i Magleby, men da bysladdereren efterhånden havde

udviklet sig til en almindelig sognesladder, sendte Niels Pilemark i juni 1721 to mænd, Peder Knudsen af Stavreby og Peder Kuul af Endegaarde hen til rytterbonden Rasmus Nielsen Bødker for at stævne ham til Vordingborg rytterdistrikts birketing, som endnu på den tid blev holdt i Grumløse, »angaaende hans stafdatters Anne Jensdatters begangne leiermål, som skal være skeed udi hans huus og efter almindelig rye og rygte iblandt folch, saa vel der i sognet som andetsteds, meenes, at hand til samme hendes u-egte barn, som hun paa en meget mistenchelig maade skal have født, selv skulle være barnefader«.

Til samme tingdag, den 26. juni 1721, indstævnedes også samtlige Stenstrup mænd og kvinder, »saa og Rasmus Bøckers egen kone«, og samtlige Smidstrup mænd og kvinder, »saa mange som ligger i Joenshovids sogn«, deriblandt den indstævnedes egne forældre, Niels Hansen og Karen Rasmusdatter.

Rasmus Bødker mødte på tinge, som han skulle, men havde med sig en af egnens mest kendte lovtrækkere, Oluf Ring fra Fakse, der til trods for, at han ikke synes at have haft bevilling som prokurator, meget ofte blev anvendt ved retssager, men dog mest i Fakse og Stevns herreder. I dette tilfælde var han imidlertid draget uden herreds til birketinget i Grumløse, hvor han på Rasmus Bødkers vegne trådte frem og sagde, at han vel med føje kunne have protesteret mod stævningen, der ikke på rette måde havde givet til kende, hvad hans klient egentlig beskyldtes for, ligesom han fandt det fornødent at påtale, at Anne Jensdatter ikke også var stævnet til tinge. Alligevel var monsieur Ring indstillet på at anerkende stævнемålet, »paa det dend fattige mand, Rasmus Nielsen icke meere med stefnemaal skal udmattes«, eftersom han var uskyldig i denne sag og gerne så den få fremgang. Oluf Ring ville dog oplyse monsieur Pilemark om, at Rasmus Nielsen ikke havde bortført Anne Jensdatter, og som bevis fremlagde han en attest fra sognepræsten, velærværdige hr. Augustinus Haard, udstedt samme dag.

På Niels Pilemarks spørgsmål svarede Rasmus Bødker, at han ikke vidste, om Anne Jensdatter var blevet besøvet, mens hun var i hans brød eller tjeneste, eftersom han heller ikke vidste, om hun var frugtsommelig eller ikke, da hun ved mikkelsdags tider 1721 fulgtes med ham på vejen til Tryggevælde, hvorfra hun gik hen til sin søster i Magleby, mens han fortsatte sin torvekørsel til København. Forøvrigt havde hun ikke været rigtigt i hans tjeneste siden påsken 1720, men selvfølgelig havde hun af og til besøgt sit hjem. Efter at hun havde gjort barsel, var hun kommet hjem og blevet hos dem en otte dages tid, men en dag, han skulle til Magleby med et læs halm til sin anden stafdatters mand, var hun så kørt med ham derhen. Han kunne dog ikke så nøje erindre sig, hvor lang tid der var forløbet, fra hun stod af hans vogn ved Tryggevælde, og til hun igen kom hjem til Stenstrup med sit barn.

Dernæst fremkom rytterbønderne Søren Hansen og Christopher Nielsen, der begge boede i Stenstrup, og de forklarede, at de sidste forår, »som

de meener var udi Tormaanet«, var sammen med præsten hos Rasmus Bødgers, hvor Anne Jensdatter gjorde den bekendelse, at hendes barnefader var en skibskar, der hed Hans Rasmussen, og hun havde ydermere sagt, at »om hun skulle gaae til døden derpaa, saa vidste hun af ingen anden at sige«. Anne Jensdatter havde også fortalt præsten, at hun havde stået åbenbart skrifte i Magleby kirke, og at hendes barn både var født og kristnet i København.

Et af de vidneudsagn, der var mest belastende for Rasmus Bødger, blev fremført af hans nabo Christopher Nielsens kone, Sidse Pedersdatter, der fortalte, at den indstævnedes kone, Kirsten Pedersdatter, engang for snart to år siden, da de gik ud for at malke, havde berettet for hende, at en morgen, hendes mand var stået op og gået ud i høladen, var hun gået bag efter og havde da set ham og datteren i arbejde, men hun havde ikke fortalt, hvad det var for arbejde. Da datteren igen var kommet ind, havde hun taget en kæp for at slå hende, men hendes mand havde forhindret hende deri.

Søren Hansens kone, Birgitte Hansdatter, fortalte, at hun engang havde siddet ved siden af Anne Jensdatters moder »til et gildes til Christopher Nielsens i Stenstrup, og hun havde da, mens de sad og talte sammen, sagt, at hun »fornam skarnvornhed« til manden og datteren, og da hun en dag havde taget en kæp og villet slå hende, havde Rasmus Nielsen standset hende og sagt, at »hun skulde faae baade ded og ded, dersom hun lod hende icke være«. Kirsten Pedersdatter havde dog ikke forklaret nøjere, hvad hun mente med ordet skarnvornhed.

Men hverken Sidse Pedersdatter eller Birgitte Hansdatter havde noget at sige Rasmus Nielsen på, hvad hans levned angik, og det samme gjaldt Rasmus Hansens kone i Stenstrup, der også hed Sidse Pedersdatter. Hun sagde, at hun kunne nok regne ud, at barnet måtte være avlet, mens Anne Jensdatter var hjemme hos sin moder og stiffader, men hun havde aldrig hørt hende tale om, at hun skulle have mistanke til sin datter og mand for legemlig omgængelse, skønt hun godt nok vidste, at folk løb »med nogen gal snak«. Pilemark gik hende nu nærmere på klingen, spurgte, hvad hun mente med gal snak, og indstillede til dommerens afgørelse, om ikke Sidse Pedersdatter burde svare på hans spørgsmål. Da birkedommeren derpå foreholdt hende dette, svarede hun rask, at hun ikke vidste rede på det ord, hun havde brugt, nemlig galskab, og føjede til, at om hun end havde hørt »noget pladder og sladder«, så kunne hun ikke vidne derom.

Niels Pilemark stillede mange spørgsmål til de indkaldte vidner, men efterhånden som sagen skred frem, blev de forøget med et par nye, som også var foranlediget af folkesnak, og denne gang var det sognepræsten, der var kommet ind i billedet. Da Anne Jensdatter og hendes lejemål åbenbart var vedblevet at være samtaleemne, havde hans velærværdighed taget affære. Birgitte Hansdatter til Søren Hansens fortalte herom, at »Vorherre himmelfahrs dag sidst afviget var hun i kirken, og da hørte hun præsten, hr. Augustinus, sige fra prædikestoelen, at ingen skulde støde sig

paa Anne Jensdatters leiermaal eller tage nogen forargelse af hende«. Det samme sagde flere andre vidner, men andre sagde, at de ikke den dag havde været i kirken.

Men i stedet for at få snakken til at forstumme, gav præstens formaning næring til en hel del mere sladder, der blev ledsaget af formodninger om, at Rasmus Bødker nok havde givet præsten penge for at fremkomme med sin formaning og derved medvirket til, at hans formodede forseelse skulle kunne forblive dulgt, og der blev ydermere snakket meget om, hvorfra Rasmus Bødker havde fået pengene, da han næppe selv havde haft dem. Det foranledigede regimentsskriverens fuldmægtig til at spørge vidnerne, om de var vidende om, hvor disse penge kom fra, ja, selv Rasmus Nielsens gamle fader, Niels Hansen fra Smidstrup, blev udfrittet derom, men han svarede, at han ingen tid havde betalt nogen penge hverken for sin søn eller for hans stiftatter, og da Oluf Ring derefter spurgte, om hr. Augustinus Haard nogen sinde havde bekommet penge, for at denne sag ikke skulle komme frem i lyset, men forblive dulgt, svarede Niels Hansen, at præsten i hvert fald ikke havde fået penge af ham og heller ikke af andre, så vidt han vidste. Niels Pilemark blev til sidst så irriteret over Niels Hansens uvidenhed i alle spørgsmål, at han i en hånlig tone spurgte, om han egentlig vidste, hvor Stenstrup lå, og at hans søn Rasmus Nielsen boede der. Niels Hansen lod sig imidlertid ikke anfægte, men svarede i samme tonefald: Ja, det vidste han da meget vel.

Også Rasmus Nielsens moder, Karen Rasmusdatter, måtte igennem, hele den mølle af spørgsmål, som Niels Pilemark kørte frem med, men som han heller ikke i dette tilfælde kom nogen vegne med, og da han var færdig med sin afhøring, spurgte Oluf Ring Rasmus Nielsens forældre, om de vidste at beskyldte deres søn for nogen utugt med stiftatteren. De svarede begge som med én mund, at de vidste ham ikke skyldig dertil i nogen måder.

De sidste vidner den dag var Hans Andersen fra Smidstrup og hans kone Anne Nielsdatter, som var Kirsten Pedersdatters søskendebarn, men deres udsagn faldt nøje sammen med de hidtil førte vidners. Til sidst trådte monsieur Ring frem og spurgte først, om nogen havde set Anne Jensdatter »i u-tugt forretning« med Rasmus Nielsen, hendes stiftfader. Det sagde vidnerne nej til, de havde aldrig set tegn eller gerning til ringeste utugt i nogen måde. Dernæst spurgte Ring, om ikke præsten den dag, da han fra prædikestolen havde advaret menigheden mod forargelse, havde oplyst de tilstedeværende om, at Anne Jensdatter havde »standet aabenbare skrifte i Stefneherrit« og udlagt bådsmænd Hans Rasmussen som sin barnefader, og det svarede de ja til, alle som havde været i kirke hin dag. Endelig spurgte Ring, om nogen vidste andet om Rasmus Nielsen end det, som »en ærlig mand vel egner og anstaaer«. Samtlige vidner erklærede, at de ikke vidste noget uhæderligt at sige ham på.

Den 28. august irettelagde Oluf Ring to stævнемål imod Niels Pilemark. I det ene krævede han på Rasmus Nielsens vegne »frikiendelsesdom

og anden erstatnings erholdelse«, og i det andet begærede han på hr. Augustinus Haards vegne »satisfaction for påførte sag og nærgaaende begiegnelse, hand har brugt imod citanten og hans embede udi den process, hand hafde drefvet imod Rasmus Nielsen i Steenstrup med videre«. Pilemark protesterede voldsomt imod stævнемålet på Rasmus Bødgers vegne, og det gjorde han under henvisning til loven, der sagde, at en hovedsag burde pådømmes før en bisag. Birkedommeren gav ham medhold heri og pålagde Ring fjorten dage senere »at fremlege de i hans procediure paabe-raabende beviisligheder til nærmere skøn i sagen«.

Niels Pilemark havde iøvrigt et gevaldigt mas med at få folk til at møde op på tinge, når de skulle vidne i sagen mod Rasmus Bødger. Den dag, Oluf Ring irettelagde sine stævнемål, havde ikke én eneste givet møde, og Pilemark måtte derfor under trussel om lovens straf pålægge dem at møde senest fjorten dage derefter, den 11. september. Det første vidne den dag var Hans Pedersen fra Smidstrup, der blot kunne bekræfte, hvad han havde forklaret i et forhør, som var blevet holdt i Smidstrup den 8. august. Anne Nielsdatter, Peder Andersens kone i Stenstrup, kunne heller ikke give flere oplysninger, og det var Niels Pilemark ikke tilfreds med. Han mærkede »af dette vidnes udsigende, at hun sparer hendis sandhed« og pålagde hende at sige, hvad hun vidste, men det kom han ingen vegne med. Det, *hun* kunne fortælle, var kun hvad hun havde hørt af andre, og lige så magert var hendes mand Peder Andersens vidnesbyrd, der gik ud på, at han først havde hørt rygterne om Rasmus Bødger, da han var blevet stævnet til tinge. Andet fik regimentsskriverens fuldmægtig heller ikke ud af de næste ni vidner. De sidste to vidner glimrede ved deres fraværelse. Det var Niels Nielsen af Smidstrup, der var syg, og Jørgen Hansen af Stenstrup, der var kørt til København.

Da Pilemark havde afsluttet sin afhøring af vidner for den dag, fremstod Oluf Ring og begærede, at Kirsten Pedersdatter, Rasmus Bødgers hustru, nu fik lov til ved ed at bekræfte sit vidneudsagn, men det blev på fuldmægtigens forlangende forhindret af dommeren. Derpå irettelagde Ring en attest fra hr. Jens Mariager i Magleby, som han krævede tilført sagens akter. Desuden tilbød han at betale Anne Jensdatters lejemålsbøder, naturligvis mod »fornøjelig« kvittering, når blot han vidste, til hvem han skulle betale den enten til krigsråd Bruun i Arnøje eller til regimentsskriver Hans Madsen i Næstved.

Heller ikke den næste tingdag, den 25. september 1721, skete der videre i sagen. Godt nok mødte alle de indstævnede vidner op, deriblandt også en mand fra Roneklint, to fra Bønsvig samt Ole Hansen og hans kone fra Egebjerg i Skibbinge sogn, men da Pilemark skulle i gang med at afhøre de fremmødte, begyndte Oluf Ring at komme med indvendinger. Han mente ikke, Pilemark kunne tillade sig at føre vidner, eftersom hr. Augustinus og Rasmus Bødger ikke var stævnet til denne dag, og det dog var dem, sagen vedrørte. Det gav dommeren ham medhold i, og sagen blev udsat i yderligere fjorten dage.

Herredsting i sædvanlig opstilling, der nøje svarede til birketingets. På de fire bænke, tingstokkene, sidder tingmændene eller stokkemændene. De og herredsfogeden sidder med hat på, skriveren og de øvrige tilstedeværende er derimod barhovede. (Efter glt. stik).

Men den 9. oktober var det Pilemarks tur til at anmode om udsættelse, og han undskyldte det med, at han ikke havde fået en udskrift af det, der hidtil var passeret i sagen contra Rasmus Nielsen og Anne Jensdatter, »hvilket hand paa andre og høyerer steder agter at forevise, førend videre med sagen fortfahres«, så »hand var des aarsage høyeligen forarsaget endnu at begiere fiorten dages andstand, om han inden dets kand indhente høye øfrigheds naadigste betenkende om sagen«.

Den 23. oktober fremlagde Niels Pilemark sit skriftlige indlæg i sagen, og Oluf Ring lovede at besvare det fjorten dage senere. At han holdt sit løfte fremgår af dommen, men desværre ses ingen af disse indlæg at være indført i tingbogen, til trods for at de var blevet læst, påskrevet og vedlagt sagens øvrige akter. Heller ikke Pilemarks indlæg af 27. november ses indført. Han havde ugen i forvejen været i Magleby for at holde forhør over Anne Jensdatter, og han fremlagde i forbindelse hermed to dokumenter i retten, det ene en beskikkelse fra Pilemark til hr. Jens Mariager, der var sognepræst i Magleby, det andet hr. Mariagers svar tre dage senere. Hverken Oluf Ring eller hans klienter havde umaget sig med at give møde på tinge, så sagen blev udsat i endnu fjorten dage, således at Rasmus Nielsen, såfremt han ønskede det, kunne få mulighed for at møde op og tage til genmæle.

Men Rasmus Nielsen agtede ikke at spille mere tid på tingrejser. Han havde jo én gang for alle nægtet sig skyldig i det, Niels Pilemark beskyldte ham for, og havde med egne øren hørt, at ingen af hans bysbørn og heller ingen andre af beboerne på »Joenshofvidts ø« tiltroede ham en sådan

adfærd, som regimentsskriverens fuldmægtig havde udfoldet så store anstrengelser for at overbevise ham om. De havde stået sammen omkring ham og kun vidst godt at sige om ham til trods for, at de måske selv i nogen grad havde medvirket til udbredelsen af de rygter, som til sidst havde sat retsmaskineriets knirkende hjul i gang. Birkedommer Hans Eilersen, der boede i Baarse, lagde i hvert fald ikke skjul på, at det ene og alene var på »denne udspreede tale og paasagn, at velbemeldte hr. regimentsskrifver Madsen hafver ladet efterforske og undersøge sagen«, der nu endelig var blevet så oplyst, at der kunne afsiges en dom.

Dommen faldt torsdag den 5. marts 1722, sidst på dagen. Birkedommeren havde først oplæst en efterlysning fra forpagteren på Grevensvænge angående en »røddraget studling i andet aar, mercket et støkke af høyre øre med et huul igiennem«, vurderet til én sletdaler, derefter et par kongelige forordninger og plakater, et par tillysninger fra amtmand Schøller angående den årlige skovsession og bortforpagtningen af tolden på fødevarer i Køge by, samt en klage fra rytterbonden Jørgen Eilersen af Hammer over »dend store skade, hand har taget paa hans bæster, faar og svin forgangen aar og indeværende aar, idet de af paakommende svaghed er bortdøde«. Der udover var ikke mindre end elleve retssager med flere omstændelige vidneafhøringer blevet behandlet, inden Hans Eilersen efter en kort pause, som birkeskriveren kunne anvende til at skære sig en ny gåsepen, satte sig bedre til rette i dommersædet og påbegyndte oplæsningen af sin kendelse i sagen mod Rasmus Nielsen Bødker. Det viste sig at være en længere smøre, for lang til at gengives i sin helhed.

Først udbredte dommeren sig om selve historien om Anne Jensdatters lejermål, om hendes ophold i Stevns herred og i København og kom derefter nærmere ind på de enkelte vidner og deres udsagn, som han omhyggeligt gengav, både dem, der *kunne* være belastende for Rasmus Bødker, og dem, der var til fordel for ham. I spørgsmålet om barnefaderen fremgik det af hr. Augustinus Haards egenhændige skrivelse af 26. juni 1721, at bådsmændene Hans Rasmussen havde talt med hr. Haard selv i København et par måneder i forvejen, nemlig den 23. april. Han havde ved den lejlighed vedkendt sig barnet og sagt, at han ville gifte sig med moderen og bosætte sig i Præstø.

Efter en nøje gennemgang af sagens præmisser nåede Hans Eilersen omsider til den konklusion, at anklagerens irettesættelse ikke kunne tages til følge, men kendte for ret, at Rasmus Nielsen »iche alleene bør befries for at skaffe oftbemeldte hans stiftatter Anne Jensdatter til stede til videre examination, men at meerbemeldte Rasmus Nielsen bør for denne blotte beskyldning og paaførte blamé (skamplet), rye og rygte iblandt folch i alle maader fri at være«.

Hvad angik de beskyldninger, der var rettet imod hr. Augustinus Haard, at han skulle have taget imod penge for at få sagen mod Rasmus Nielsen dysset ned, så var birkedommeren ude af stand til at se, at der fandtes beviser for det, men måtte dømme således: »Thi bør fordi (derfor) samme

nærgaaende paasagn og ord at være lige som død og magtesløs og iche at komme hans velærværdighed enten paa hans person eller embede til nogen ringeste forkleinelse eller præjudice i nogen maade, men ham herfor i alle maader frij at være«.

Dermed var så denne langsommelige proces omsider bragt til en lykkelig afslutning, først og fremmest for Rasmus Nielsen, som havde været udsat for de groveste beskyldninger, men som i retten havde fået god støtte af sin kone, Kirsten Pedersdatter, der havde givet ham det vidnesbyrd, at »de altid saa længe de hafver været i ægteskab, hafver de levet christelig og kierlig tilsammen«. Niels Pilemark derimod, der nu i bogstaveligste forstand stod med håret ned ad nakken, måtte nok erkende, at alle de kræfter, han havde brugt på denne sag, var fuldstændig spildte.

Det vil nok være rigtigst at slutte denne skildring af med at berette, hvorledes tilværelsen frem over formede sig for sagens fire hovedpersoner, regimentsskriveren, hans fuldmægtig, sognepræsten og rytterbonden.

Om regimentsskriver Hans Madsen, der havde levet fornemt tilbagetrukket i Næstved og derfor været så godt som uden føling med bønderne på ryttergodset, kan fortælles, at han godt og vel et par måneder efter, at der var faldet dom i Rasmus Niensens sag, nemlig den 17. maj 1722, blev suspenderet fra sin stilling og nu sad tilbage med en gæld på 979 rdl. 74 sk. i rede penge og 1842 rdl. 8 sk. i autoriserede sedler, en gæld, som han aldrig helt fik betalt. I sommeren 1725 betegnede den nye regimentsskriver Hans Svane de sidste 159 rdl. 67 sk. som uerholdelige, »formedelst mandens usle og miserable tilstand«.

Niels Pilemark, der tidligere havde boet i Lille Næstved, og som hverken havde lod eller del i regimentsskriverens fejlgreb, blev imidlertid trukket med i hans fald. Mindre end en måned efter Hans Madsens afskedigelse optrådte Gabriel Frantzen Bold på birketinget som fuldmægtig hos den nye regimentsskriver. Niels Pilemark måtte flytte fra Lekkendegaard og boede siden hen i Hollænderhuset ved Nysø, hvor han i juni 1725 døde. Han havde efter afskedigelsen været en meget benyttet prokurator, skønt han ingen bestalling havde, og i ikke så få tilfælde sad han i birkeskriver Thord Thodbergs sted, når denne enten havde forfald eller i birkedommens fravær beklædte dommersædet.

Om hans velærværdighed, hr. Augustinus Haard, kunne meget fortælles. Efter at han i 1705 var kommet til Præstø, nød han megen agtelse, men i løbet af ganske kort tid lykkedes det ham at lægge sig ud med alt og alle, og han havde tit op til 30 processer løbende samtidigt ved forskellige instanser. Den slags kostede penge, og da hr. Augustinus ikke tog det så nøje med, hvordan han fremskaffede dem, var det ikke så mærkeligt, at han i Rasmus Bødkers sag blev mistænkt for at have taget mod bestikkelse. Hans uregelmæssigheder blev efterhånden så mange og så grove, at han i 1727 blev dømt fra kjole og krave. Han flyttede efter dommen til København og boede efter branden i 1728 til leje hos snedker Jacob Jensen i Stormgade, men forsvandt senere fuldstændigt. Om hans lidet præstelige

levned er der fortalt udførligt i en bog om Præstø købstads historie, der udkom i 1899, så det skal ikke gentages her.

For Rasmus Nielsen Bødker skete der ikke så store forandringer. Han sad uantastet på sin gård i Stenstrup, og der blev han siddende i endnu en del år. Undertiden har det været lidt vanskeligt at følge ham, dels fordi der var mange på øen, der hed Rasmus Nielsen, og dels fordi bødkerne meget tit mangler, men dog mest fordi sognets kirkebog var ført meget mangelfuldt, især af hr. Augustinus, der var så forsømmelig, at han helt undlod at indføre vielser og begravelser. Først efter hans afskedigelse i 1727 blev både fødte, viede og døde igen noterede i kirkebogen.

Også hans kone, Kirsten Pedersdatter, levede i bedste velgående. Endnu så sent som septuagesima søndag 1731 bar hun naboen Peder Rings søn, Rasmus, til dåben, men godt to år senere, den 27. april 1733, døde hun i en alder af 63 år, og ved begravelsen den 2. maj gav Rasmus Nielsen præsten 3 mark for hans prædiken. Desværre findes der intet skifte efter Kirsten Pedersdatter, så det kan ikke ses, hvad der blev af hendes tre døtre af første ægteskab.

Som det dengang var skik, blev Rasmus Nielsen ikke længe i enkestand. Næsten samtidig med Kirsten Pedersdatter døde også rytterbonden Rasmus Andersen i Ambæk, og den 3. juni samme år »fæstede ryttergodsets bonde Rasmus Nielsen den gård på Vordingborg amt, Joeshoveds sogn, Ambeck by, som Rasmus Andersen beboede og fradøde, og hvis efterladte enke han ægter. Hartkorn efter matriculen under nr. 6 3 tdr. 1 fdk. 1 alb.« Enken hed Ellen Hansdatter, og hun bragte to småpiger, Ellen og Kirsten, med ind i ægteskabet, da hun 24. søndag efter trinitatis, den 15. november 1733, i Jungshoved kirke blev viet til Rasmus Bødker. De fik sammen to børn, der dog begge døde i treårsalderen, den ene i 1737, den anden i 1740.

At Rasmus Nielsen Bødker i Stenstrup og Rasmus Nielsen i Ambæk er en og samme person kan ikke betvivles. Det fremgår klart af det skifte, der den 23. februar 1745 blev holdt efter indsidder Niels Hansen i Smidstrup, mellem hans efterladte enke, Karen Rasmusdatter, og deres fælles børn, hvoraf Rasmus Nielsen nævnes som gårdmand i Ambæk, mens broderen Jørgen Nielsen havde en fæstegård i Smidstrup, velsagtens den, faderen tidligere havde haft i fæste. Den tredje broder hed Rasmus Nielsen lige som den ældste. Han var 28 år gammel, ungkarl, og opholdt sig i Ambæk.

Da Rasmus Nielsen Bødker efter en del års forløb blev for gammel til bondearbejdet, måtte han afstå gården til en anden af ryttergodsets bønder, men blev boende i byen. Han nævnes som indsidder i Ambæk den 18. januar 1758, da der blev holdt skifte efter hans hustru, Ellen Hansdatter, som var afgået ved døden kort tid i forvejen. Hendes to døtre af første ægteskab omtales her til at begynde med som deres »sammenavlede« børn, men fejlen rettes senere under skifteforretningen. Boet indeholdt ikke de store værdier, men blev beregnet til ialt 45 rdl. 4 mk. 8 sk. Gælden androg 15 rdl. 3 mk. 12 sk., begravelsen kostede 10 rdl. og skiftet 4 rdl. 3 mk. 6 sk., så der blev kun et overskud på 15 rdl. 3 mk. 6 sk., der deltes således, at

enkemanden fik 7 rdl. 4 mk. 11 sk., mens Ellen, der var enke efter Rasmus Nielsen i Ambæk, og Kirsten, der var gift med Jens Pedersen i samme by, skulle have hver 3 rdl. 5 mk. 5½ sk. De fik dog ikke pengene udbetalt, men udtog som sikkerhed for deres arv en bryggerkedel af kobber og en jernkakkellovn, der tilsammen var vurderet til 10 rdl., »hvormed de vare fornøyed, og imidlertid tillod de enkemanden, deres stedfader, at hand maatte benøtte sig af kakkellovnen og kiedelen, men de skulle efter hans død tilhøre dem«. Rasmus Nielsen lovede derefter, at han med det første ville betale og klarere gælden.

Skønt Rasmus Bødker nu var noget til års, forblev han heller ikke denne gang enkemand ret længe. Den 13. december samme år blev han efter kongelig tilladelse trolovet med pigen Karen Pedersdatter, og vielsen fandt sted den 27. maj 1759. Men dette hans tredie ægteskab kom kun til at vare i ti år. Den 23. august 1769 blev Rasmus Bødker inderste (indsidder) i Ambæk, 85 år gl., begravet med ligprædiken, og sognepræsten, hr. Augustinus Faber, gjorde i kirkebogen den tilføjelse, at han havde prædiket over brevet til galaterne, kapital 5, vers 25, hvor det hedder: »Når vi leve ved ånden, da lader os også vandre efter ånden«.

Syv dage efter begravelsen, den 28. august, blev der holdt skifte efter Rasmus Nielsen Bødker. Han og Karen Pedersdatter havde ingen nære livsarvinger, og hans brødre var derfor hans nærmeste arvinger, men af dem levede kun Peder Nielsen i Skovhuse. De to brødre i Smidstrup, Jørgen og Hemming, havde hver fem efterlevende børn, mens den yngste broder, Rasmus, ved sin død kun havde efterladt sig en søn. Om enken Karen Pedersdatter kan fortælles, at også hun meget hurtigt ihukom den gamle talemåde, at enkestand er ynkestand, for allerede søndagen mellem jul og nytår 1769 blev hun trolovet med enkemanden Lars Jensen i Roneklint. Da de var næstsøskendebørn, havde de måttet søge kongebrev for at kunne gifte sig.

Rasmus Nielsen Bødker nåede som gammel mand at opleve den dag, da Jungshoved ø ikke længere var ryttergods. Denne store omvæltning indtraf i året 1761, da kong Frederik den Femte overdrog de to godser, Jungshoved og Oremandsgaard, til Henrik Adam Brockenhuus. Men da var der allerede løbet meget vand i stranden, siden han som ung gårdmand var kommet i »almindelig rye og rygte iblandt folch«.

Kilder:

Trykte:

Holger Munk: Rytterbonden, s. 24-26. - N. V. Nielsen: Præstø købstads og klostres historie, s. 150-61. - Traps Danmark, Præstø amt. V. udg., s. 318-21. - Kjøbenhavns huse og indvaanere efter branden 1728, s. 208.

Utrykte: Tingbog for Vordingborg rytterdistrikts birk 1721-25. - Jungshoved kirkebog 1694-1797. - Skifteprotokol for Vordingborg rytterdistrikts gods 1737-48 og 1756-60. - Fæstebog for Vordingborg rytterdistrikts gods 1723-70. Skifteprotokol for Jungshoved og Oremandsgaard 1761-84.

F. Klestrup:

Flintægdolken fra Bøgesø

I 1923 reguleredes Bøgesø i Everdrup sogn, Bårse herred. Husmand Lars P. Larsen, Holme Olstrup, deltog i dette arbejde og fandt herunder ved uddybning af Snesere Å nordvest for Sønderbygård en flintægdolke.

Dolken blev fundet 1½ m nede i mosejorden, 60-70 cm over den oprindelige sandbund.

Lars P. Larsen opbevarede dolken i 38 år, indtil han skulle flytte til nye lokaliteter. Ved denne lejlighed, i 1961, foranledigede Knud S. Hansen, Holme Olstrup, at Bøgesø-dolken blev skænket til Næstved Museum. (NÆM 83:146).

Museets daværende oldsagsregistrator, lærer Axel Johansson, har givet en beskrivelse bilagt et foto af et udsnit af dolken (Johansson 1964, s. 284ff.) Denne illustration yder imidlertid ikke dolken fuld retfærdighed, for, som Axel Johansson så rigtigt slutter sin gennemgang: »Med denne rigdom af ornamentale motiver må dolken fra Bøgesø betragtes som den af de hidtil kendte, der har den mest varierede ornamentik«.

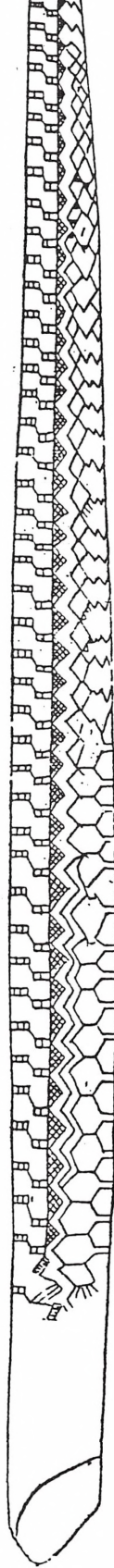
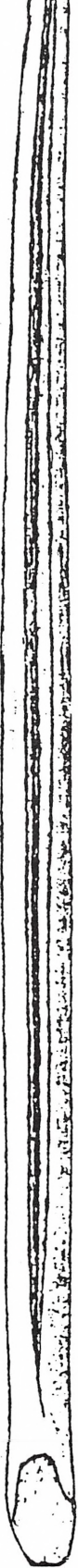
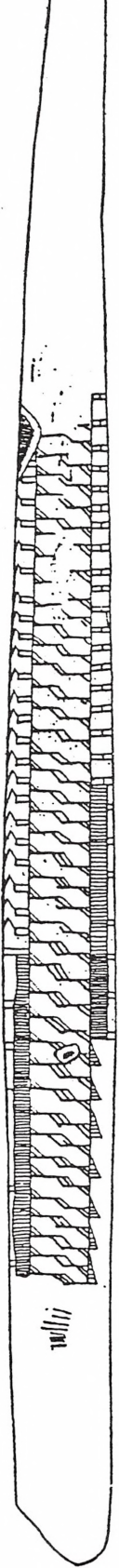
På denne baggrund har jeg følt anledning til at fremstille en udtegnning af dolken i sin helhed. Udtegningen er fremstillet så nøjagtigt som muligt under hensyntagen til, at de krumme sider gengives i flade planer. (fig. A-B).

Bøgesø-dolken er i sin nuværende tilstand 23,7 cm lang. Ved at sammenholde den med tilsvarende flintægdolke kan det sandsynliggøres, at den oprindeligt har været ca. 30 cm lang, idet grebet kan have været ca. 10 cm langt, hvilket forudsætter, at 6-7 cm af grebet er brækket af. Det ornamenterede blad er temmelig nøjagtigt 20 cm langt. Skærperillerne kan følges over ca. 21 cm's længde fra dolkens spids, men kun over ca. 18 cm er de dybe nok til at optage flintskærper. Hverken skærper eller harpiks er bevaret. Rillerne er 3 mm dybe (fig. C).

Spidsen af dolken menes at være skærpet op på et tidspunkt under dolkens funktionstid. (Johansson 1964, s. 285, medd. fra Olfert Voss). Flintægdolken kan efter sin ornamentik dateres til Kongemose ca. 5.500 f.Kr.

Den overdådige ornamentik er holdt i geometriske figurer, som det fremgår af udtegningen (fig. A og B). Der kan i denne forbindelse henvises til motivskemaet i Olfert Voss' gennemgang af 23 flintægdolke (Voss 1960, Fig. 6).

En lille detalje skal specielt bemærkes. På den ene side (fig. A) ses på det inderste af grebet et antal streger: 4 korte, 2 lange og 2 korte. Det er fristende at se disse streger som et regnskab (på linje med senere tiders hak i geværkolben). Regnskabet kunne angive 6 stykker mindre vildt og 2

stykker større, som jægeren har givet fangst med dolken, før grebet knækkede og dolken endte i søen.

F. Klestrup

Noter:

Johansson 1964 - Axel Johansson, Sydsjællands oldtidsbebyggelse Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog 1964.

Voss 1960 - Olfert Voss. Danske flintægdolke, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1960.

Andersen 1972 - Søren H. Andersen, Arkæologisk ABC, Kongemose, side 189, geometrisk dekorerede flintægdolke - dateringsperiode ca. 6000-5200 f.Kr.

Andersen 1980 - Søren H. Andersen, Kuml, Ertebøllekunst, side 7-49, hvor S.H.A. dokumenterer, at geometriske dekorationer på forskellige redskabstyper også kendes op i Ertebøllekulturen.

Fig. A, B og C. Flintægdolken fra Bøgesø, tegnet af forfatteren og gengivet i målestokforhold 1:1.

Fig. A viser dolkens flade side, fig. B dolkens konvekse side (knoglens yderside) og fig. C viser den ene kant med skærperille samt tværsnit af dolken.

Litteratur om Præstø Amt 1983

Af A. Strange Nielsen.

Amtets historie i almindelighed.

Gamle kort

I Matrikelarkivet opbevares en meget stor samling af kort over danske byer, landsbyer, herregårde m.m., som alle stammer fra udskiftningen og matrikuleringen af Danmarks jorder. Det er til megen nytte, at museet Falsters Minder nu har udsendt en fortegnelse over en del af disse kort, idet de egentlige matrikelkort ikke er medtaget, fordi det forudsættes velbekendt, at disse kort befinder sig i Matrikelarkivet. Alligevel opregner den nye fortegnelse en rigdom af kort fra sidste halvdel af 1700-årene og indtil år 1900. Bogens titel er »Kortregistrant over Storstrøms amt indtil omkring 1900«, og det er *Dorthe Falcon Møller* som har forestået registreringen.

Kortene opregnes sogn for sogn, og samtlige sogne i amtet er med.

Kirken i middelalderen

er titlen på et undervisningshæfte, forfattet af lærer *Svend E. Dahl* og udgivet af Næstved Museum med støtte af amtsmuseumsrådet i Storstrøms amt. Illustrationerne er for det meste hentet fra den rigdom af kalkmalerier, der findes i kirkerne i amtet.

Beskrivelse af Præstø amt

I 1839 udgav Det kongelige danske Landhusholdningsselskab sin beskrivelse af amtet, forfattet af sognepræst *O. D. Lütken* i Mern. Sådanne beskrivelser blev udgivet om alle daværende amter. Alle egne af amtet er med i beskrivelsen; sogne, landsbyer, herregårde købstæder, skove, søer, moser, klinter, farvande o.s.v. Helt centralt står beretningen om landbruget og de dermed forbundne mindre næringsveje som frugtavl, biavl, husflid, handel med landbrugsvarer og meget mere.

Alle sider af landbruget beskrives: jordens beskaffenhed, afgrødernes mangfoldighed, redskaberne, de forskellige husdyr, gødskning og dræning. Udnyttelse af stedlige naturrigdomme i skove, søer, moser og klinter er også med, såvel som søværts transport. Præstø amts historiske Samfund står for genudgivelsen.

Præstø amts kørelærerforening

har holdt 50-års jubilæum i 1983 og har i denne anledning udgivet et jubilæumsskrift. Heri gennemgås foreningens historie, som er et godt vidnesbyrd om udviklingen indenfor automobilkørselen i amtet.

Stednavne

Institut for Navneforskning har på Akademisk Forlag udsendt bogen »Danske indbyggernavne på -inge«, forfattet af magister *Lis Weise*. Det er den del af stednavne på -ing(e), som er opstået som en indbyggerbetegnelse. Det kan være betegnelser som er en del af et stednavn eller som i sig selv er et stednavn. Derudover behandles også de indbyggernavne, som ikke er egentlige stednavne. Indledningsvis gives der en oversigt over de kilder, hvorfra navnestoffet er hentet. Gennemgangen af navnene fortæller os om f.eks. det naturnavn, som -ing(e) betegnelsen knytter sig til, og afstanden mellem indbygger-stednavnet og naturnavnet er angivet i kilometer.

Det angives altid, hvor og hvornår man har den ældst kendte form for navnet. Bogen er en fin vejledning til forståelse af vore indbyggernavne, i Præstø amt nævnes bl.a. navne som Aunø, Busene, Hyllede, Svenstrup (Vejlø s.), Fakse og Faksinge.

Susåen

- gennem mange år har amtsskolekonsulent *J. Ingemann Pedersen* interesseret sig for Susåens historie. Af det store stof, han har samlet, har han udarbejdet en farve-dias serie på 48 udvalgte billeder. De følger åen fra udspring til udløb. Til billederne er knyttet et lydbånd, 25 min., som fortæller om de steder, åløbet passerer undervejs. Et teksthæfte med gengivelse af samtlige billeder med tilhørende tekst (ordlyd) hører også med. Susåløbets historie er udgivet af Amtscentralen for Undervisningsmidler i Næstved og beregnet til undervisningsbrug, men det har lige så stor interesse for alle andre, der holder af egenhistorie.

Toldhistorie - storsmugleren Fr. Frellsen

I en særdeles velskrevet artikel i det toldhistoriske tidsskrift *ZISE*, nr. 2, 1983 har vicetoldinspektør *Bent Rohde Jensen*, Næstved toldkammer, offentliggjort en spændende artikel om købmand Fr. Frellsen, Stege, der i første halvdel af 1800-årene blev smugler af stort format. Først hører vi om hans tilværelse i Stege og smuglerierne der. Det medførte tabet af købmandsborgerskabet 1835. Med bopæl i København udstrakte han sine smuglerier ud over det meste af Sjælland. Vi hører om pågribelsen af smuglerne på *Mogenstrup* kro, om smugleri fra *Vemmetofte* strand og fra *Kalvehave*, og vi får en malende skildring af arrestforholdene i *Vordingborg* i 1844, da rådhuset på Slotstorvet blev bygget.

Ungdomsskolerne

I anledning af, at det i 1983 var 40 år siden den egentlige ungdomsskoleundervisning i amtet tog sin begyndelse, udsendte Storstrømscentret for voksenundervisning og amtskonsulenten for fritidsundervisning en jubilæumsbog, der kommune for kommune i Storstrømsamtet gør status for denne undervisning. Bogen er forfattet af amtskonsulent *Bent Vedsø*.

Enkelte lokaliteter

Hammer

Fhv. murermester *Jens Jensen*, Hammer, der døde i 1966, 90 år gammel, tog sig på sine ældre dage tid til at skrive sine erindringer. Hammer Bylav fik den gode idé at udgive dem i bogform. Erindringerne fører os rundt i hele egnen til de mange ejendomme, han byggede, og til de mennesker, han havde forbindelse med - og det var mange, da han virksomt deltog i både det offentlige liv og foreningslivet. Især bør det fremhæves, at hans fortælling om, hvordan tilværelsen formede sig som landhåndværker og mindre jordbruger, dækker et stykke historie, som hidtil har været utilstrækkeligt belyst. Bogen »Jens Jensens erindringer« fås hos Hammer Bylav.

Farø-broerne

Pressefotografen *Anders Knudsen* har med sit kamera fulgt brobyggeriet indtil nu. Et repræsentativt udvalg af billederne er udgivet i bogen »Farø-broerne på halvvejen«. Journalist *Poul Schelde Rasmussen* har i tilknytning til billedstoffet belyst årsagerne til, at en ny bro var påkrævet til aflastning for Storstrømsbroen.

Brøderupbogen 1983

Efterskolens årbog fortæller om det stærkt engagerende og meget alsidige liv, der har udfoldet sig i det forløbne år. I særlig grad lægger man også mærke til *Kristian Petersens* fortælling om livet på skolen i 1911-12, da han var elev. Det skal også fremhæves, at bogen bringer gode og sande mindeord om tidligere forstander Ejnar Greve, der døde d. 21. maj 1983.

Holmegård kommune

Kommunens blad til beboerne »Holmegård-nyt« er i 1983 udkommet med 2 numre. I det første findes artiklen »Et fornemt stenaldersmykke«, et ravsmykke som blev fundet i Porsmosen i 1944. I det andet bringes artiklen »Fensmark skole 1842«. Begge artikler er skrevet af arkivar *A. Strange Nielsen*.

Karise

Statens humanistiske Forskningsråd, som forestår projektet »Stationsbyen« har nu i serien »Nyt fra stationsbyen« udsendt hæfte 3. Heri bringes en interessant artikel fra stationsbyen Karise. Det er *Margit Baad Pedersen*, der som eksempel på, hvordan håndværkerne kom til præge stationsbyen, fortæller om skræddermestrene Lars og Marius Andersen, far og ældste søn, der tilsammen virkede i Karise 1891 - 1932 samt om den yngre søn Charles Andersen, der drev malerforretning.

Karrebæk sogn

I samarbejde med Næstved kommunes skoleforvaltning har lærer *Else Paulsen*, Karrebæksminde forfattet en herlig bog »Før og nu, på billedvandring gennem Karrebæk sogn« udgivet hos Georg Christensens boghandel i Næstved. Bogen fører os rundt i alle dele af sognet og fortæller historien om skoler, gårde, huse, virksomheder og Saltø gods - netop ud fra de billeder, der bringes. Størst interesse samler sig om Karrebæksminde, Næstveds udhavn, med kanalen, bro til Longshave (Enø), pramfarten, fiskeriet, badelivet, sommerhuse og meget mere. Altsammen forsynet med faktiske oplysninger om tid, sted og personer. På denne baggrund er bogen ikke alene velegnet til undervisningsformål, men måske nok så meget for alle, der interesserer sig for Karrebæk sogn.

Næstved

I. verdenskrigs tid - I 1917 udkom der i serien »Danske byer og deres mænd« også en bog om Næstved, nemlig bd. xx i serien, redigeret af *Andr. K. Jensen*. Denne bog er nu genudgivet 1983 af forlaget Thorsgaard i Frederikssund. I korte træk opridses byens historie gennem århundrederne som baggrund for skildringen af byens tilstand i 1917. Det værdifulde ved bogen er det tidsbillede, der tegnes af byen i begyndelsen af dette århundrede, især beretningen om erhvervslivet, hvor både store og små virksomheder og forretninger præsenteres for læserne ledsaget af et væld af billeder, især af erhvervslivets folk og deres forretninger. Bogen giver os således baggrunden for det moderne industrialiserede Næstved.

Næstved Handelsstandsforening. I 1983 fejrede foreningen 100-året for sin stiftelse. Det skete bl.a. ved udgivelse af en jubilæumsbog, der ikke alene fortæller om foreningen gennem de 100 år, men også i store træk beskriver udviklingen i byen i dette tidsrum. Jubilæumsbogen, der er forfattet af redaktør *Aage Randrup Frederiksen*, er rigt illustreret med billeder fra de forskellige tidsafsnit.

Forsorghjemmet Kanalgården. Denne institution tilhører nu Storstrøms amt, men den blev i 1883 oprindeligt bygget som fattiggård for Næstved kommune. Efter ombygningen i 1937 blev den indrettet til arbejds- og forsørgelsesanstalt for hele det gamle Præstø amt. 100-års jubilæet i 1983 blev bl.a. fejret med udsendelse af et lille jubilæumsskrift, forfattet

af lektor *F. Michelsen*. Det fortæller i korte træk om bygningens funktion i de 100 år.

Lokaltelefonbog - jubilæum. I 1923 udkom telefonnøglen for Næstved og omegn for første gang, og i 1983 var det 100 år siden, telefonen ankom til Næstved. Telefonnøglen har benyttet 60-året til at udsende en skildring af, hvordan erhvervslivet og abonnenternes tilværelse formede sig for 60 år siden, og hvordan de dengang var med til at sætte deres præg på Næstved by. Skildringen af det, der foregik i byen dengang, er skrevet af lektor *F. Michelsen* og ledsaget af 3 sider med billeder fra den tids Næstved.

Sct. Mortens Kirke - altertavlen. Billedskæreren Abel Schrøder den yngre (1602-1676) har beriget mange kirker med sine fornemme arbejder. De største og fineste er altertavlerne i Holmens, Næstved Sct. Mortens, Præstø og Vordingborg kirker. For menighedsrådet har lektor *F. Michelsen* udarbejdet en detaljeret beskrivelse af denne kirkes altertavle, som blev skåret i årene forud for 1667. Den lille bog, som er en fremragende indføring i Schrøders kunst, indledes med en sammenligning med de tre andre altertavler.

Den lille bog om hele kirken, som menighedsrådet udgav i 1975, hvor lektor *F. Michelsen* fortæller kirkens historie og gennemgår dens seværdigheder, er nu udkommet i både engelsk- og tysksprogede udgaver.

Næstved og u-landene. Amtscentralen for undervisningsmidler i Næstved har under redaktion af lærer *Finn Nielsen* udgivet en undervisningsbog, der bygger på lokale undersøgelser foretaget af elevgrupper fra Næstved Gymnasium, Næstved Handelsskole og elever fra folkeskolen. Herigennem præsenteres et stof om Næstved, bl.a. befolkningens holdning til fremmedarbejderne, disses børns vilkår i skolerne, Næstved-pressens stof om u-lande og forretningernes udbud af varer fra u-landene.

Næstved-Åen, Havnen og Kanalen. Til brug for undervisningen i lokalhistorie i byens skoler har cand. pæd. *Jens Tommerup* for Næstved kommune udgivet et hæfte, der fortæller om disse vigtige vandveje i tiden efter ca. 1830. Beskrivelsen angår ikke alene transporten, men også aktiviteter med forbindelse til disse lokaliteter: Magemølle papirfabrik, farveriet, bryggerierne, vandforsyningen, afledningen af spildevand samt gas- og elektricitetsforsyningen.

Der sluttes af med anlægget af den nye havn 1938 og de fremvoksede industrier.

Gamle Næstvedbilleder Dansk Historisk Håndbogsforlag har udsendt bogen »Billeder fra det nu forsvundne Næstved« De 150 gamle billeder, som alle er hentet frem fra samlingerne i Næstved Museum og Næstved by- og egnshistoriske Arkiv, er smukt gengivet. Foruden fra selve Næstved er der også medtaget billeder fra Lille Næstved, Herlufsholm og Karrebæksminde. Alle billeder er ledsaget af en kortfattet tekst, der også placerer og daterer dem. Billedbogen er redigeret og tilrettelagt af lektor *F. Michelsen* og arkivar *A. Strange Nielsen*.

4. Dragonregimentets bevæbning

I Våbenhistorisk Tidsskrifts nr. 3, marts 1983, har våbenhistorikeren, typograf *Anders Henriksen*, Næstved, skrevet en udførlig artikel om de karabiner og pistoler, som blev benyttet i de sønderjyske krige 1848-50 og 1864, og som Næstved-dragonerne var udrustede med, sluttende med angivelse af regimentets stationering i det sønderjyske.

Rådegård

Se omtalen af familien Barfred - Pedersen.

Stege

Møns Tugt- og Manufakturhus blev oprettet i 1737 og fik til huse i den nedlagte navigationsskoles bygning, der opførtes i 1705. Der er tale om et af byens stateligste huse. Det er i Antikvariske Studiers bd. 6, at *Poul Tuxen* fortæller nogle træk af husets historie, idet han fremholder en uvidelse i 1750 af den oprindelige bygning som et eksempel på fremragende om- og nybygninger i et ældre miljø.

Stege

Se også Toldhistorie i Præstø amt.

Sønder Vestud

Jordbruget i landsbyerne. Før udskiftningen af landsbyernes jorder omkring år 1800 havde man en dyrkningsmåde, hvor bymarken var opdelt i vange, som på skift dyrkedes med byg, rug og græs. Hver bonde havde sin jord liggende som mange strimler rundt i hver vang. Der foreligger nu en tilbundsgående undersøgelse af denne dyrkningsmåde. Det er dr. phil. *Karl-Erik Frandsen*, der har forsvaret sin bog »Vang og tægt« (Forlaget Bygd i Esbjerg) for den filosofiske doktorgrad.

Stoffet er samlet gennem studier af landsbyer fra mange egne i landet. Fra vort område bringer bogen især stof om de mønske landsbyer og i særdeleshed en udførlig gennemgang af landsbyen Sdr. Vestud i Borre sogn, hvor de 3 vange var opdelt i 1067 agre. Desuden gives der korte oversigter over Stevns, Bjæverskov, Fakse, Hammer og Bårse herreder.

Tessebølle

Lokalhistorisk forening og arkiv for Herfølge og Sædder sogne bringer i sit meddelelsesblad nr. 2, 1982 en artikel om landsbyen Tessebølle i Herfølge sogn. Foruden faktiske oplysninger om landsbyen bringer artiklen en omtale af forskellige personer, der har indskrevet sig i byens historie. Artiklen er skrevet af *Mogens Palsted Pedersen*.

Tybjerg

Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årbog 1981-82, bringer en lille meget speciel artikel om en brugsgenstand, et såkaldt fodtråd, som blev brugt i Tybjerg, ved ombindingen af langshalms-kærrerne, når man lavede langhalm til tækkebrug. Artiklen er skrevet af museumsinspektør ved landbrugsmuseet Gl. Estrup, *Svend Nielsen*, der selv stammer fra Tybjerg sogn.

Tystrup sø

I forbindelse med udsendelsen af det årlige og særlige julemærke, som Fuglebjerg Lions Club forestår, udsendes også en beskrivelse af årets emne. I 1983 var emnet for julemærkemotiverne hentet fra plante- og dyrelivet i Tystrup sø og tegnet af *Mads Stage*. Beskrivelsen af søen og dens nære omgivelser former sig som en tur søen rundt med oplysninger om geologi, oldtidsminder, landsbyer, veje, kilder, flora og fauna skrevet af *Knud Danielsen*.

Tyvelse

Den lille brugsförening i Tyvelse, som har haft det svært, men som har gjort en særlig indsats for fortsat at kunne eksistere, har vakt megen opmærksomhed. I bogen »Borte med Brugsen«, som er forfattet af *Kurt Strand* og *Michael Thorborg* og udgivet på Gyldendals Forlag, er der blevet plads til et helt kapitel om Tyvelse brugs.

Udby

Forlaget Rhodos har benyttet 200 året for Grundtvigs fødsel til at genudsende bogen »Minderige steder i Grundtvigs liv«. Det er en billedbog med fremragende optagelser fra for godt 30 år siden, fotograferet af den højt ansete fotograf *Thyra Holst*. Bogen bringer et meget stort antal billeder fra de sydsjællandske egne, mest fra Udby. Hvert billede er ledsaget af en forklaring både om selve stedet, men også om Grundtvigs tilknytning dertil.

Desuden er hvert billede ledsaget af et vers af Grundtvig, og også verset siger noget om Grundtvigs forhold til det pågældende sted. Billedteksterne skyldes højskoleforstander *Ernst J. Borup*.

Vemmetofte

Se Jens Danielsens erindringer og endvidere Toldhistorie i Præstø amt.

Vordingborg

Toldhistorie. I gamle dage opkrævede staten også afgifter af varer - det man i dag kalder moms. Disse afgifter blev opkrævet ved byporten, man kaldte det konsumption. I Toldhistorisk Selskabs tidsskrift »ZISE«, nr. 1 1982 har *B. Rohde Jensen* taget sig for at beskrive konsumptionen i Vordingborg i tiden 1797 og til den ophævedes i 1851. Vi læser om byens tre porte Vesterport, Nørreport og Østerport (Nyrådsporten), om trafikken gennem byen, om samtlige toldere samt om muntre og sørgelige historier ved toldstederne. Artiklen er et interessant tidsbillede fra fordums dage i det gamle Vordingborg fortalt på en levende måde.

Se endvidere Toldhistorie i Præstø amt.

Ørslev kirkes korbuekrusifiks

I årbogen »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1983 bringes en artikel af cand. mag. *Ebbe Nyborg* og konservator *Verner Thomsen* om Roskilde Domkirkes triumfkrusifiks. Her omtaler de også krusifikset i Ørslev og påpeger, hvorledes det knytter sig til det i domkirken, selv om dets sidefigurer er gået tabt.

Personalhistorie

Barfred-Pedersen - familien på Rådegård

I Søllerødbogen 1983, der udsendes som årbog for Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød kommune, har *Elise Markvardt Pedersen*, skrevet en artikel om Barfred-Pedersen - familien og dens lystejeendomme i Søllerød sogn. Forfatterindens farfar, godsejer Georg Barfred-Pedersen ejede Rådegård 1882-1905. Han solgte den så og flyttede til Søllerød. Igennem fortællingen om familien får vi også at vide, at godsejerens datter Betzy Barfred-Pedersen var husholdningslærerinde på Vordingborg Husmoderskole 1912-13 og 1919-27.

Lærer Jens Danielsens erindringer

Jens Danielsen fødtes i Gl. Skovridergård ved Vemmetofte strand 1868. Efter at han i 1934 havde taget sin afsked som lærer ved Bisserup skole gennem 40 år, nedskrev han sine erindringer i 1941. Den største part af erindringerne omhandler barndoms- og ungdomstiden ved Vemmetofte og giver en levende skildring af tilværelsen i de små huse ved stranden, hvor der ikke altid var glade og lyse dage. Efter læreruddannelsen på Jonstrup seminarium følger vi den unge lærer, til han får sit blivende embede i Bisserup. Desværre lykkedes det ikke for ham at få kræfter til at fortælle så meget om skolegerningen i Bisserup, men vi får dog at vide, hvordan det var at blive ansat som lærer her, og hvordan de første år gik. Bogen »Erindringer om barndom og ungdom« er udgivet af Fakse herreds lokalhistoriske Arkiv.

Frellsen, Frederik

Købmand og tolder i Stege - Se Toldhistorie i Præstø amt.

Greve, Ejnar - forstander på Brøderup ungdomsskole. - Nekrolog: Se Brøderupbogen.

Grundtvig

I den årbog som Historisk Samfund for Præstø amt udgav i 1983 bragtes en indledende artikel af fhv. seminarirektor *Morten Bredsdorff* med titlen »Grundtvig og Sydsjælland«.

Denne artikel er desuden udgivet som særlig bog. Det er en velskrevet fremstilling af Grundtvigs tilknytning til de sydsjællandske egne.

Se endvidere under Udby.

Jensen, Jens

Murermester i Hammer Alminde - se under Hammer.

Claus Petersen-Schmidt

var førstelærer ved Ny Holsted skole 1897 - 1913. Før den tid havde han været lærer ved Hindholm folkehøjskole i en årrække, indtil han i 1884 blev opfordret til at stå i spidsen for oprettelsen af Morsø Landboskole, hvis forstander han blev, indtil han flyttede til Ny Holsted. »Jul på Mors« 1983 bringer en udførlig omtale af hans virke som forstander.

Schrøder, Abel

Billedsnider - se Næstved, Sct. Mortens Kirke.

Peder Hansen, Lundby

Den sydsjællandske husmandsfører Peder Hansen (1801-55) udgav i 1845 en lille bog, hvori han fortæller om sit liv og sit virke som husmandsagitator. Heri tager han også til genmæle mod de angreb, der rettedes mod ham i stænderforsamlingen i Roskilde. Landbohistorisk Selskab har genudgivet bogen med forord af universitetslektor *Claus Bjørn*.

Historisk Samfund for Præstø Amt

Oprettet 1912

Styrelsen

Dyrlæge Henning Poulsen, Ved Munkevænget 18, 4460 Store Heddinge, tlf. 70 25 19 (formand). Skolekonsulent Nils Hartmann, Appenæs gl. Skole, 4700 Næstved, tlf. 80 00 60 (næstformand). Fhv. amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen, Stationsvej 3, 4171 Glumsø, tlf. 64 60 26 (sekretær). Museumsinspektør Birgitte Bille Henriksen, Gl. Præstevej 24, 4735 Mern, tlf. 79 75 17 (kasserer). Overlærer Ebba Køje, Kirkebakken 1, 4736 Karrebækminde, tlf. 74 22 01. Overlærer E. J. Bagge, Klintevej 110, Keldby, 4780 Stege, tlf. 81 35 15. Lærer, cand.pæd. Jens Tommerup, Norgesvej 55, 4700 Næstved, tlf. 72 43 91. Gårdejer Knud Skovbæk, »Bavnegård«, Svanegårdsvej 2, 4734 Allerslev, tlf. 79 61 42. Afdelingschef, amtsrådsmedlem V. Lundgaard Jacobsen, Nygade 27, 4640 Fakse, tlf. 71 35 57.

Generalforsamling og årsmøde

afholdtes lørdag den 17. september 1983 på Udby kro. Forud var gået et besøg i Grundtvigs mindestuer og Udby kirke, alt under ledelse af fhv. seminarirektor Morten Bredsdorff, Vordingborg. Der deltog ca. 150 personer, hvoraf ca. halvdelen var med til generalforsamlingen.

Formanden, dyrlæge Henning Poulsen, omtalte i sin beretning årets arrangementer (se senere) og nævnte medlemstallet, der ved årsskiftet 1982-83 var 875.

Styrelsen havde i årets løb afholdt fire møder rundt om i området, hvor møder og udflugter blev tilrettelagt, og hvor ikke mindst årbogens indhold var blevet drøftet. Flere styrelsesmedlemmer havde deltaget i et tredages årsmøde, som sammenslutningen af Historiske Foreninger holdt på Askov Højskole.

Formanden oplyste desuden, at Historisk Samfund for Præstø amt ejer et stort antal årbøger og skrifter fra andre historiske samfund. Bøgerne kan rekvireres og lånes af medlemmerne mod betaling af porto. En oversigt over bøgerne og deres indhold er under udarbejdelse. Ekspeditionen foregår fra et lokale, som Stevns kommune har overladt til Historisk Samfund. Adressen er Historisk Samfund for Præstø Amt, Bogsamlingen, Nørregade 16, 4660 Store Heddinge.

Formanden omtalte kort planerne for 1984, hvor sommerudflugten skal gå til Holmen, Ledøje Kirke og Selsø slot. Årsmødet, der er fastlagt til 15. september 1984, afholdes i Lille Heddinge med besøg i rytterskolen og på nogle nyrestaurerede landsbyseværdigheder.

Arrangementer

I april 1983 talte museumsinspektør Carsten Hess på Hotel Faxe om Stevns Klint. Foredraget tog sit udgangspunkt i arbejdsforholdene på klinten i det foregående århundrede.

Den 12. juni 1983 afholdtes sommerudflugt til Tycho Brahes ø, Hveen i Øresund. Turen havde samlet mere end 125 deltagere, der besøgte Uranienborg, Stjerneborg og Sct. Ibs kirke. Desuden var der mulighed for på egen hånd at nyde øens smukke natur.

I november måned talte museumsinspektør Michael Andersen, Roskilde, på Hotel Stege Bugt om Venderne i Sydsjælland.

Publikationer

Årbogen for 1983 blev udsendt i marts måned 1983. Den blev trykt i 1200 eksemplarer i

Glumsø Bogtrykkeri. Af Morten Bredsdorffs artikel »Grundtvig på Sydsjælland« blev trykt en særlig publikation i et oplag på 1000 eksemplarer. Særtrykket fik en meget fin modtagelse og er nu næsten udsolgt.

Samfundet råder over en række gamle årbøger, særtryk og selvstændige publikationer, der sælges til medlemmerne til en særlig fordelagtig pris (se listen bag i årbogen). En række af publikationerne findes kun i et meget lille restoplag.

I 1983 lykkedes det med økonomisk støtte fra forskellig side at skabe mulighed for en genudgivelse af O. D. Lützens beskrivelse af Præstø Amt 1839. Bogen om Præstø Amt indeholder ud over de landøkonomiske afhandlinger en mængde livligt fortalte oplysninger om folkeliv og arbejdsforhold, købstædernes handel og indbyggerforhold m.m. Den begyndende industri præsenteres med Holmegaards Glasværk, Køng Væveri o.fl. Bogen slutter med en morsom ordliste over særlige mønske og sydsjællandske dialektudtryk.

Bestyrelsen

Ved generalforsamlingen i 1983 genvalgtes museumsinspektør Birgitte B. Henriksen og fhv. amtskolekonsulent J. Ingemann Pedersen.

Direktør E. Betzer-Pedersen udtrådte efter eget ønske af styrelsen. I stedet valgtes afdelingschef V. Lundgaard Jacobsen.

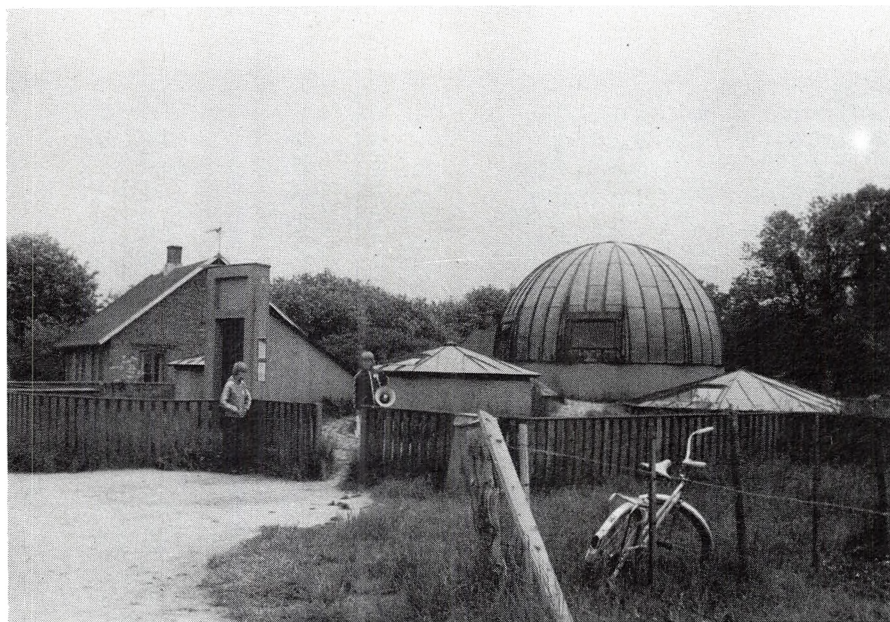
Som revisor valgtes E. Betzer-Pedersen i stedet for G. Justesen, der havde bedt sig fritaget for hvervet. Kontorchef Alfred Kristiansen genvalgtes som revisor.

Kommunaldirektør Arne Engberg genvalgtes som revisorsuppleant.

Økonomi og kontingent

Ved generalforsamlingen fremlagde kassereren E. Betzer-Pedersen regnskabet for 1982. Det balancerede med 87.461 kr. og sluttede med en beholdning på 25.843 kr.

Årskontingentet blev uændret fastsat til 65 kr.

Billederne side 104-105 er fra besøget i Grundtvigs mindestuer og Udby kirke i september 1983. Billedet herover er fra sommerudflugten til Hveen. (Foto: Nils Hartmann).

Museer i det gamle Præstø amt

Stevns Museum

Ved Stevns Klint, Højerup, 4660 Store Heddinge. Tlf. 03-70 28 06. - Åbent 1. maj-1. okt. kl. 12-17 ikke mandage, evt. efter aftale.

Entré: Voksne 5 kr. børn 2 kr. Grupperabat.

Formand og leder: Henning Poulsen, Munkevænget 18, 4660 St. Heddinge, tlf. 03-70 25 19. Særudstillinger i 1984:

1. maj til 15. juni: *Nordsvenske kunstnere.*

15. juni til 15. juli: *Fynboer III*

15. juli til 30. september: *Vask og renlighed.*

Som noget nyt åbnes en række fredede, lokalhistoriske seværdigheder, der ligger i deres oprindelige miljø, for besøgende.

Gårdsmedje ved »Østervang«, Lille Heddinge, med bevaret malkølle og stente.

Lille Heddinge Mølle med planlagt vindkraftudstilling og kunstmaleri.

»Trines Hus« i Tåstrup ved Klippinge med velbevaret stuehus fra 1700-tallet og landbrugsredskaber.

Entrébilletterne til hver af de lokalhistoriske seværdigheder koster 5 kr. og giver også adgang til Stevns Museum.

Lille Heddinge rytterskole og Niels Larsen Stevns kunstsamling

Lille Heddinge, 4673 Rødvig.

Åbent: tilkaldelses-kustode.

Leder: Henning Poulsen, Munkevænget 18, 4660 St. Heddinge, tlf. 03-70 25 19.

Skolehistorie og kunstudstilling.

Fakse geologiske og kulturhistoriske Museum

Torvegade 29, 4640 Fakse.

Åbent: Torsdage kl. 14-16 hele året, 15. juni-15. august: mand., tirsd., onsd., fred., lørd. kl. 10-11. Tlf. 03-71 33 18.

Samlinger: om de geologiske forhold i Fakse Kalkbrud. Koral- og bryozokalk. Mineraler: Om kalkbruddets historie.

Entré: Voksne 2 kr. - børn 1 kr.

Næstved Museum

Helligåndsmuseet, Ringstedgade 4, 4700 Næstved

Boderne, Sct. Peders Kirkeplads 8.

Udstillingerne er åbne tirsdag-søndag kl. 9-17.

Entré: børn 1 kr., voksne 5 kr. Billet gælder til begge afdelinger.

Museets kontor i Helligåndsmuseet er åbent mandag-fredag 9-16, tlf. 03-72 08 91.

Leder: Museumsinspektør Palle Birk Hansen..

Museumsværksted Næstved

Amtsmandsgården, Teatergade, 4700 Næstved, tlf. 03-72 68 78.

Leder: Eric Kongsgart.

Næstved Bygningsregistrant

Grønnegade 37 h, 4700 Næstved, tlf. 03-72 82 38.

Leder: cand.mag. Rasmus Nielsen og arkitekt M.A.A. Jess Heine Andersen.

Thorvaldsen-samlingen på Nysø

Nysø, 4720 Præstø, tlf. 03-79 14 03.

Åbent: 1. maj til 1. september, onsdag og lørdag kl. 14-17, søndag og helligdage kl. 10-17.

Leder: A. Ohmann.

Entré: Voksne 5 kr. Børn gratis.

Sydsjællands Museum, Vordingborg

Ruinterrænet, 4760 Vordingborg, tlf. 03-77 25 54.

Åbent: 1. april-31. oktober kl. 10-12 og 13-16. 1. nov.-31. marts kl. 13-16,

(juni til sept.: alle dage, resten af året: lukket mandag).

Entré: Voksne 4 kr. børn 2 kr. grupperabat.

Leder: Birgitte Bille Henriksen.

Særdstillinger 1984: Sommer: »Status over 5 års arbejde med oldtiden i Sydsjælland og på Møen« nye fund og resultater.

Grundtvigs Mindestuer i Udby

Udby Præstegaard, 4750 Lundby, tlf. 03-78 10 36.

Åbent: 1. april-1. nov. kl. 10-12 og 14-17.

Entré: Voksne 3 kr. børn: gratis.

Leder: Inge Christensen.

Møns Museum

Storegade 75, 4780 Stege, tlf. 03-81 40 67.

Åbent: 1. april-31. okt. kl. 10-16, mandag lukket.

1. nov.-31. marts kl. 10-16, week-ends og mandag lukket.

Entré: Voksne 4 kr. børn 1 kr.

Leder: Birgit Jensen.

Liselund

Liselund Gl. Slot, 4791 Borre, Møn, tlf. 03-81 21 78.

Åbent: 1. maj til 31. okt. kl. 10.30 og 11.00, kl. 13.30 og 14.00.

Søndag og helligdage også kl. 16.00-16.30.

Entré: Voksne 5 kr. børn 3 kr. grupper på 10 og derover: 4 kr.

Leder: Egon Hansen.

Keldbylille Museumsgård

Keldbylille, 4780 Stege, tlf. 03-81 30 80.

Åbent: 1. maj-1. nov. kl. 10-18.

1. nov.-1. maj søndag og helligdage kl. 10-16.

Entré: Voksne 3 kr. børn: 1 kr. grupper over 10 ½ pris.

Leder: Ernst Rasmussen.

Lokalhistoriske arkiver i det gamle Præstø amt

Faxe Herreds Lokalhistoriske Arkiv

Postadresse: Hovedgaden 72, 4654 Faxe Ladeplads.
Beliggenhed: Rådhusvej 4, 4640 Faxe.
Telefon: 03-71 63 96.
Åbent: Torsdag 15-18.
Leder: Ejgil Betzer-Pedersen, Hovedgaden 72, 4654 Faxe Lpl.
Område: Fakse og Rønnede kommuner.

Fladså Arkiv

Postadresse: Brøderupvej 42, Snesere, 4733 Tappernøje.
Beliggenhed: Mogenstrupskolen, Mogenstrup.
Telefon: 03-76 56 39.
Åbent: 1. og 3. to. i md. 19-21.
Leder: Anne-Lise Pallesen, Brøderupvej 42, Snesere, 4733 Tappernøje.
Område: Fladså kommune.

Langebæk Lokalhistoriske Arkiv

Postadresse: Sandvigvej 29, 4735 Mern.
Beliggenhed: Østergårdsstræde 1A, Langebæk.
Telefon: 03-79 73 09.
Åbningstid: 1. og 3. to. i md. 15-17.30.
Leder: Poul Dehn, Sandvigvej 29, 4735 Mern.
Område: Langebæk kommune.

Lokalhistorisk Arkiv for Møn

Postadresse: Storegade 75, 4780 Stege.
Beliggenhed: Storegade 75, 4780 Stege.
Telefon: 03-81 40 67.
Åbningstid: ti.-fr. 10-16.
Leder: Birgit Jensen.
Område: Møn kommune.

Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv

Postadresse: Amtsgården, Teatergade 16, 4700 Næstved.
Beliggenhed: Amtsgården, Teatergade 16, 4700 Næstved.
Telefon: 03-73 65 07.
Åbningstid: ma.-fr. 9-12 og 13-15.
Leder: A. Strange Nielsen.
Område: Næstved, Suså, Holmegård og Fladså kommuner.

Præstø Lokalhistoriske Arkiv

Postadresse: Snaphanevej 5, 4720 Præstø.
Beliggenhed: Biblioteket, Lindevej 45, Præstø.
Telefon: 03-79 18 88.
Åbningstid: Bibliotekets åbningstider eller efter aftale.
Leder: Willy Døssing, Snaphanevej 5, 4720 Præstø.
Område: Præstø kommune.

Stevns Lokalhistoriske Arkiv

Postadresse: Nørregade 15, 4660 Store Heddinge.
Beliggenhed: Nørregade 15, 4660 Store Heddinge.
Telefon: 03-70 36 54.
Åbningstid: ma. 15-20 eller efter aftale på tlf. 03-70 24 43.
Leder: Per Nyord.
Område: Stevns kommune.

Lokalhistorisk Arkiv for Vordingborg og Omegn

Postadresse: Algade 89, 4760 Vordingborg.
Beliggenhed: Biblioteket, Algade 89, Vordingborg.
Telefon: 03-77 08 93.
Åbningstid: efter aftale.
Leder: Volmer Hansen.
Område: Vordingborg kommune.

Lundby Sognearkiv

Postadresse: Ane Mariesvej 8, 4750 Lundby.
Beliggenhed: Ane Mariesvej 8, 4750 Lundby.
Telefon: 03-76 71 68.
Åbningstid: 1. og 3. ti. i md. 19-22.
Leder: Karen Johansson, Ane Mariesvej 8, Lundby.
Område: Lundby sogn i Vordingborg kommune.

Salg af publikationer

Følgende årbøger m.v. kan købes ved henvendelse til *Niels Juul Nielsen, Skelbyvej 42, 4160 Herlufmagle.*

1919-26	1932		1959	1966	
1927	1933	1945-46	1961*		Pris pr. bd. 30,00 kr.
1928	1934	1949	1962		(medlemmer pr. bd. 15,00 kr.)
1929	1935	1951	1963		
1930	1936		1964		
1931		1956	1965		
1969-70	1973-72	1967			Pris pr. bd 40,00 kr.
1968	1971-72				(medlemmer pr. bd. 25,00 kr.)
1975	1976	1977	1978-79		Pris pr. bd. 50,00
					(medlemmer pr. bd. 40,00 kr.)
1979-80*	1980-81	1982			Pris pr. bd. 60,00 kr.
					(medlemmer pr. bd. 50,00 kr.)
1983	1984				Pris pr. bd. 65 kr.

F. Vestergaard: Salget af Vordingborg Rytterdistrikt: 60,00 kr. (50,00 kr.)

Jens Peter Ellehøj: Marierosen og andre digte: 20,00 kr. (10,00 kr.)

Amtsudgaven af Danmarks Riges Breve. Præstø-Sorø amter. 2. del. Hæfte 1 (1250-1265). Hæfte 2 (1966-1290). Begge hæfter: 20,00 kr. (10,00 kr.)

Benny Christensen: Skibsværft og flådebase. Træk af Petersværft tidlige historie. 50,00 kr. (40,00 kr.)

Nils Hartmann: Pottemageriet på Rødeled. 25,00 kr. (15,00 kr.)

Claus M. Smidt: Sjulunds fagre sletter. Landskabsmalernes Sydsjælland ca. 1800-1897. 40,00 kr. (30,00 kr.)

F. Michelsen: Det borgerlige Fugleskydnings Sælskab i Nestved 1797-1897. 40,00 kr. (30,00 kr.)

Morten Bredsdorff: Grundtvig og Sydsjælland. 50,00 kr. (40,00 kr.)

O. D. Lütken: Præstø Amt 1839 beskrevet efter opfordring fra det kongelige Landhus-holdnings-Selskab. Genoptryk, indbundet og garnhæftet med kapitælbånd. 80,00 kr. (60,00 kr.)

Alle priser er excl. forsendelsesomkostninger.

* Heri register.

